



# ШЫН

## НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың  
август 31-де үнүп  
эгелээн

№ 52 (17189)

2006 чылдың  
МАЙ 18,  
четверг

Номерни парлагаже  
дужааганы:  
график езугаар — 21.00,  
херек кырында — 19.00  
Садар өртээ — 4 рубль.

**Тус чер бот-башкарылгазының реформазы**

## ЧЕТПЕСТЕРНИ, ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ ЭДЕР

**Тус чер бот-башкарылгазының дугайында №131 Федералдыг хоойлуну республикага боттандырат талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының ээлчеглиг хуралы май 15-те болуп эрткен.**

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи тус чер бот-башкарылгазының реформазының күүселдезинин байдалын хынаары-биле Тываже ажылчын бөлүктү чоруткан, ооң түңнелинде чамдык четпестерни илереткен. Оларны эдерде чүнү кылырын комиссия хуралында чугаалашкан.

Өнчү-хөреңгини дамчыдып бээрин организаптап турарында четпестер илерээн. Сибирь федералдыг округтуң Тывада Кол федералдыг инспектору В.Чернышев сөс алгаш, Тыва Республиканың

Өнчү-хөреңги яамызының талазындан бо айтырыгны чик көрүп, өнчүнү дамчыдып берген дугайында чүгле саазынга ат салып турарын четпес деп санааш, бо чугула херекче кичээнгеи салырын саналдаан. Бистиң республикада 123 чурттакчылыг суурлар бар, ынчангаш өнчү-хөреңги дамчыдып бээринин айтырыгы берге болганда ынаар сагышты салырын Кол инспектор айтырган.

Комиссия хуралында тус чер бот-башкарылгазының тургустунарының айтырыгларында четпестер болгаш частырыглар иле-

рээрин демдеглээн, чүге дээрже ажил чаа болганда, ындыг чүүлдер турар. Мурнунда тус-тус черлерге эрге-чагырга органнары турган-даа болза, район звенозунуң структуразынга хамааржыр турган, амгы ышкаш бүрүн эргелер оларга турбаан. Чаа тургустунган тус чер бот-башкарылга органнары, оларның соңгуткан удуртукчулары чурттакчы чоннуң мурнунга бүгү хүлээлгелерни боттарыга хүлээп алырынга долузу-биле белен эвес деп республиканың Чазаа санап турар. Ынчангаш бүрүн эргелерни, өнчүлөрни болгаш саңхөөнү үстүнден адаанче дамчыдып бээрин далаш чокка үе-чадалап чорудуп турар.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың  
Чазааның Даргазы  
дээрги Ш.Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!  
«Золотая маска» фестивалдыг дирекциязы 2006 чылда ону организаастаарыга болгаш эрттиреринге дуза-деткимченер дээш Тыва Республиканың Чазаанга болгаш Силерниң бодунарга сеткил ханы өөрүп четтиргенивисти илергейледивис.

Силерниң деткимченер ачызында Москваның болгаш Россияның көрүкчүлеринге Тываның хөгжүм-шии театрының «Лир хаан» деп магалыг шиизин фестиваль көргүскен. Ону жюри, критиктер болгаш көрүкчүлөр бедии-биле үнелээн.

База катап четтирдивис.

Келир үдеги чаа төлевилелдеривисти Силерниң деткириңерге болгаш кады ажылдаарывыска идегеп тур бис.

Хүндүткел-биле,

**«Золотая маска» фестивалдыг Президентизи  
Г.Г. ТАРАТОРКИН.**

**«Золотая маска» фестивалдыг Чиңгине  
директору**

**М.Е. РЕВЯКИНА.**

**Байыр чедиришкиннери**

### БУЯН-КЕЖИК КАДЫ ЧОРЗУНИ

Хүндүлүг Кара-Күске Күнзекович!

Силерниң чаагай частың кайгамчык хүннериниң бирээзинде чырык черге төрүттүнүп келгениңерден бээр 70 хар болган юбилейиңер-биле изиг байырымны чедирип тур мен.

Тываның база бир тускай үнүгү солун чогаалчызы, журнализи болгаш, бо үениң дургузунда номчукчуларның сагыш-сеткилин сорунзаалай хаара туда бээр шүлүктөрни, чогаалдарны, чидиг айтырыгылыг материалдарны энме-тикчокту парладып келген болгай силер. Ылаңгыя бичии уругларга чогаалдарыңарны кижизидикчи салдары дыка улуг. Бичиилерге чогаал бижиири — бир онзагай талант, ону чогаалчы кижии бүрүзү бижип шыдаас.

Силерниң эгелээшкиннер болгаш идепкейиңер-биле «контр» деп нүгүлдеткен чаңгыс чер-чурттугларыңарның, безин чадаарда Эзир-Кара аъттың чаагай адын агартып, оларга сактыышкынның мөңге тураскаалын силерниң төрөөн Тес-Хемиңерде тургусканы онзагай.

Кижизиг, «чыткан хой тургуспас», топтуг-томаанның, салым-чаяанның, Тываның төлөптиг оолдарының бирээзи Силерге моон-даа соңгаар чогаалдыкчы чедишкиннерни, чаа-чаа чогаалдарны, каң кадыкшылды, ааскежикти күзедим.

Бүгү-ле чаагай буян-кежиктер Силер-биле кезээде кады чорзун!

Улуг хүндүткел-биле,  
**Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.**

### ЧЕДИИШКИНИ КҮЗЕДИМ

Хүндүлүг Зоя Юрьевна!

«Чаңгыс эпиг Россия» партияның Сибирь федералдыг округ талазы-биле регионнар аразының дүүштүрүлгө Чөвүлелин удуртукчузунуң оралакчызы эрге-дужаалга томуйлатканыңар дээш Силерге чүректин ханызындан байырыңы чедирдим.

Бо томуйлаашкын «Чаңгыс эпиг Россия» партияның Тыва регион салбырының политчөвүлелин секретары албан-дужаалга Силерниң чедишкинниг ажылыңар-биле холбашканы чугаажок. Силерниң ажилдап турар үенерде партияның Тыва регион салбыры республиканың чурттакчыларының бүзүрелин чедип алган, Тываның хөгжүлдениң сорулгаларын шиитпирлээри-биле кижилерни каттыштырган тургузукчу уг-шигилг шимчедикчи күш апарган. Силерниң ажылыңар ачызында «Чаңгыс эпиг Россия» партия-

зының кежигүннери дыка көвүдээн, чыл санында ооң талакчыларының саны өзүп орат.

Партия кежигүннеринин одуруунга партийжи сагылга-чурумну эрге-дужаал барымдаалайын сагырыңа хамаарыштыр Силерниң принципалдыг туружуңарны кижии магадаар.

Дээди деңгелдин удуртукчузу талантыңарны, амыдыралчы дуржулгаларың болгаш кайгамчыктыг кижизиг мөзүңерни Силерниң чаа коллегаларыңар чөптүү-биле үнелей бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Кадык-чаагай, аас-кежиктиг болуруңарны, өг-бүлөңерге эки кежиктерни сеткилим ханызындан күзедим. Ада-чуртка чаа ажил-биле чедишкинниг бааран болуруңарны күзедим!

Хүндүткел-биле,  
**Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.**

## «ЭРГЕ-ЧАГЫРГА СОЛУШКАН»

**Эрткен понедельникте Бүгү-россияның «Чаңгыс эпиг Россия» политиктиг партиязының Чиңгине чөвүлелин хуралында Тыва регион салбырының политчөвүлелин секретары Зоя Доржуну «Чаңгыс эпиг Россия» партияның регионнар аразының дүүштүрүлгө Чөвүлелин удуртукчузунуң оралакчызынга томуйлаар дугайында шиитпирни хүлээп алган.**

Төөгү эртемнеринин доктору, Тываның күрүне университетинин бүгү-ниити төөгү кафедрасының эргелекчизи салбырны үш чыл ажыг үеде удуртуп келген, ол үе дургузунда республикада партия кежигүннеринин саны каш катап өскөн болгаш амгы үеде 5,6 муң ажып турар. Зоя Доржунуң депшээнин «Чаңгыс эпиг Россияның» Тывага салдарының дыка өскенин түңнели база «Чаңгыс эпиг Россия» партияның Дээди чөвүлелин даргаларының бирээзи

Сергей Шойгу биле Тываның премьеры Шериг-оол Ооржактын аразында Россияның Курдумазының чоокку үеде болур соңгулдаларының талазы-биле удурдидир дугуржуушкуннарның түңнели деп бодал болур.

Ол политиктиг эрге-дужаалга Зоя Доржуну ТР-ниң Чазаак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол солаан. Чазаактан ажилдакчы «Чаңгыс эпиг Россияның» регион салбырының удуртукчузу апары дээрже, «эрге-чагырга пар-

тиязынга» ховар эвес чүүл-дүр, ооң кадында Тыва регион салбырының тургустунуп база быжыгып келгени республиканың удуртукчузу Шериг-оол Ооржактын ады-биле элээн улуг черге-биле холбаалыг болуп турар. Тываның премьеры-биле ооң оралакчызының, мурнундагы политиктиг оппонентизиниң, кандидатуразын идип үндүрерин чөпшээрештирип дугуржуп чугаалашкан — Москвага чоруп тургаш, Шериг-оол Ооржак республикага ам болур соңгулдаларының айтырыгларын чаңгыс чер-чуртуу Сергей Шойгу-биле чугаалажып көргөн. Тыва регион салбырында «эрге-чагырга солушканы» Улуг Хуралче соңгулдалар-биле база холбаалыг бооп турары илден.

## 2006 чылдың ийги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар

### Чагыдып алырынче далажыңар!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага төрөөн дылывыска үнген баштайгы солун. Хөй чылдарның дургузунда Тываның бурунгаар хөгжүлдениң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедишкенин шиитпирлээринге ооң кириген үлүү улуг. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүн хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдениң үезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солунну 2006 чылдың ийги

чартында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларыңа сүмелеп тур бис.

**Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:**

Хууда чагыдыкчыларга — **339 рубль.**

Пенсионерлерге (чиңгелделиг) — **299 рубль 48 көп.**

Организацияларга — **379 рубль 02 көп.**

**Үш айда:**

Хууда чагыдыкчыларга — **169 рубль 50 көп.**

Пенсионерлерге — **149 рубль 73 көп.**

Организацияларга — **189 рубль 51 көп.**



## РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙЫТКАЛЫ: ЧУРТТУҢ КОГУ ҮЗҮЛБЕС

Россия Федерациясының Президентизи Владимир Путиннің Айыткалын чүглө Россия Федерациясының Федералдыг Хуралынче адрестээн эвес, чурттуң бүгү чонунче угланган чугула документ болур. Ында чурттуң бурунгаар хөгжүлдөзүнгө хамаарышкан бири чөргөңүң сорулгаларының айтырыгларын көдүргөн. Президент национал төлевилелдер, коррупция-биле демисел, эрге-чагырганың социал харысалгазының, сайгарлыкчы чорук, эртемнің хөгжүлдөзи болгаш өске-даа айтырыглар дугайында чугаалаан. Бо удаада кол кичээңгейни демографияже угландырган. Айыткалдың бо кезээңге хамаарышкан чамдык айтырыгларын солунуң номчукчуларыңа таныштырар-дыр бис.

Президент Айыткалыңа 2007 чылдың бюджетин ажилдап кылыры чоокшулааның айыткаш, маргылдаалыг политиктиг айтырыгларны хажызынче чайлады идипкеш, күрүнениң хамаатыларыңа кандыг-ла-бир кончуг ажыктыг болгаш керектиг чүүлдү кылып бээринче курлавырларны мөөңнээрин саналдааш, оларның бирээзи демография деп, ол чугаалаан. Бистиң чуртувуска эргежок чугула бо айтырыгны бири ээлчегде шийтпирлээри — кол чүүл деп санаан.

**Чугаа тодаргай чүнүң дугайында болуп турарыл?**

Чоннуң өзүп немежииринге идиг бээр программаны кылырын Президент саналдааш, аңаа аныяк өг-бүлелерге деткимче хемчеглери, божуунун болгаш уруун бут кырыңа тургузуп алырын шийтпирлээн херээннерни деткири, ийги уругну божуунга идигни бээр хемчег кирерин айыткан.

Ийги болгаш үшкү уругну божуп алырыңа аныяк өг-бүлелерге, херээннерге чүү шаптыктап турарыл? Маңаа хары билдингир: оларның орулгазының эвээжи, чурттап оларының байдалының таарымча чогу. Херээннер уруг божуп алырын план-

нап тургаш, ийи оруктун бирээзин шилип алыр: уругну божуп азы ажилың чидирер, азы уруг божуп алырыңдан шуут ойталаар. Бо дээрге эң-не берге шилилге болуп турар.

Уруг божуп алырыңа идиг бээр дээрге, бүдүн комплекстиг хемчеглер хамааржыр. Ол дээрге, аныяк өг-бүлөгө административтиг, саң-хөө болгаш социал деткимчени көргүзери-дир. Бо адаан хемчеглер шуптузу эң-не чугула дээрзин Президент айыткаш, материалдыг хандырылгачокта чүү-даа ажилдавазын чугаалаан.

**Бөгүн чүнү кылып шыдаар, моон соңгаар чүнү кылып ужурулг бис?**

Уругну 1,5 харга чедир ажаап-тежээринче пособиениң хемчээлин улгаттырары эргежок чугула деп санаан.

Эрткен чылын ыңдыг пособиени 500 рубльден 700 рубль чедир өстүргөн. Дыка хөй депутаттар ол шийтпиринче идепкейлиг талалакчылары болган. Бири уругнуң пособиениң ай санында 700 рубльден 1,5 муң рубль чедир, ийги уругнуң пособиениң 3 муң рубль чедир өстүрерин Президент саналдаан.

Ажилдап турган херээн

кижи саатталы бергеш, шөлээлээр, уругну божуур, ооң соонда уруун ажаап-тежээр-биле бир чыл чартык үеде бажыңыңа олураар. Бо үениң дургузунда ие кижиги шалыңың 40 хууздан эвээш эвезин күрүнениң күсели-биле алыр ужурулг. Ооң үстүкү хемчээли чеже акша болурун РФ-тиң Чазаа биле депутаттар тодардыр. Пособиениң түңү мурнунда ажилдавайн турган херээннерниң ап турганы 1,5 болгаш 3 муң рубль пособиениңден эвээш эвес болур.

Өске бир чугула айтырыг — херээннерни күш-ажыл ажилчорудулгазынче чогуур үезинде эгидери болур. Мону шийтпирлээри-биле Президент уругларның школа назыны четпээн кижизидилгезиниң чарыгалының компенсациязын кирерин саналдаан. Школа назыны четпээн уруглар албан черинге уругнуң турганы дээш ада-иелерниң төлээр акшазының ортумак хемчээлинден бири уругдан 20 хууздун, ийги уругдан 50 хууздун, үшкү уругдан 70 хууздун казыыр.

Ооң-биле чергелештир өскүстери болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны өг-бүлелерге кижизидеринге материалдыг деткимче көргүзөр программаны Федерацияның субъектилери-биле кады ажилдап кылыр. Шак мындыг уруглар бажыңыңарында 200 муң хире уруглар бөгүн бисте бар. Херек кырында өскүстөр оон-даа хөй, уруглар бажыңыңарында 200 муң хире кижиги туруп турар. Бистиң бодувустун чуртувустун хамаатыларыңа бодаарга, даштыкылар бистен уругларны хөй-биле азырап ап турар. Уругну хайгаарап азыраары-биле хүлээнген (опекун) болгаш уругну азырап алган өг-бүлелерге уругну

ажаап-тежээриниң төлевирин ийи катап өстүрерин азы ай санында 4 муң рубль чедир улгаттырарын Президент саналдаан.

Уруглар азырап алган ада-иелерниң шалыңын улгаттырар саналды база кириген. Шалыңны ай санында 1-1,5 муң рубль турганындан 2,5 муң рубль чедир өстүрер. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны ажаап өстүрериниң бүгү хевирлерин ажыглап турар өг-бүлелерге хары угда төлээр пособиениң хемчээлин 8 муң рубльге доктааткан. Тодаргайлаарга, уругну божаанда төлээр пособиениң түңү-биле ону деңнештирген.

Интернат албан черлеринде турар уругларның санын кызырар механизми ажилдап кылыр даалганы Россия Федерациясының Чазаанга, регионнарга В.Путин бергеш, келир үениң иелериниң болгаш чаа төрүттүнген чаштарының кадзының дугайында сагыш салыр, уругларның хораарын болгаш инвалид болурун эвээжидир ужурулг бис деп айыткан.

Божуунуң сертификатының өрттөн көвүдөдир саналды Президент кириген, эрткен чылын ону кылырга багай эвес түңнелдерлиг болган. Ооң өрттөн херээннер консултацияларыңа 2-ден 3 муң рубль чедир, божуур бажыңыңа сертификатты 5-тен 7 муң рубль чедир улгаттырары көрдүнгөн.

В.Путин иелерге, ылангыя ийги уругну божуун аваларга материалдыг дузаны чедиреринче, деткимчени көргүзөрүнче онза кичээңгейни салган. Бир эвес чурттуң кижизиниң санын көвүдөдир деп бодаар болза, божуур күзелин илереткен, ийи уругну божуун шийтпирлээн иелерге күрүнө боттуп дузаны оларга чедирерин Айыткалда тодаргай айыткан.

Устүнде айыткан бүгү планны амыдыралга боттандыраарыңа улуг ажил болгаш хөй акша-көпөөк негеттинип турар. Программаны он чылдан эвээш эвес хуусаа дургузунда күүседир кылдыр тургузар. Демография талазы-биле салдынган сорулгаларны боттандыраар хемчеглерге чарыг-даар хөрөңгини келир чылдың бюджетинге кириер, механизм 2007 чылдың январь 1-ден эгелээш, ажилдаар ужурулг. Саналдап кириген программаны амыдыралга боттандыраарыңа чурумун Чазак-биле кады ажилдап кылырын депутаттардан В.Путин дилээң.

Бо темага тураскааткан чугаазын Президент доозуп тура, чоннуң өзүлдөзүнүң кызырылганының айтырыын бүгү ниитилелдин өг-бүлөгө, ооң үнелиг чүүлдөргө хамаарылгазын үндөзүнн-биле өскөртпейн тургаш, ону шийтпирлеп шыдавазын айыткан. Академик Д.С. Лихачев төрөөн черинге, чуртунга ынакшыл — бодунуң өг-бүлөзүңгө ынаандан эгелээри бижээн. Бистер хоочун салгалдың өг-бүлөгө хамаарышкан бо үнелиг болгаш ажыктыг чагай чаңчыларын катап эгидер, аңаа чаңчыгар, сагыыр ужурулг бис.

Бистер чоннуң өзүп немежиириниң айтырыын шийтпирлеп, аныяк өг-бүлөгө деткимчени көргүзүп тургаш, хоочун салгалдың кижилериниң дугайында улпас, оларже чогуур сагышты салыр хүлээлгелиг бис дээрзин Айыткалда демдеглээш, маңаа хамаарыштыр чүнү кылырын тодаргайлаан. Демографияны мурнады хөгжүдөр кол чугула айтырыгының бирээзи кылдыр моон соңгаар санаарын В.В. Путин айыткан.

**Бистиң корр.**

### Кажан? Каяа? Чүү?

#### Чаа акшаларны үндүреринге белеткеп эгелээң

Россияның Төп банкызы 5 муң рубльдин акшаларын үндүреринге белеткенип турар. Коммерция банкыларында ол акшаларны тодаргай бижээн демдектери кирип эгелээң.

Ынчал кээрге, Төп банк моон мурнунда аазаан акшаларын бо чылдың ийги чартында парлап үндүрер болгаш ооң садыг-лажырының үнези 200 американ долларга деңнежир. Чурттуң төөгүзүндө 5 муң рубльдин акшаларын тос дугаар парлап үндүрүп турары ол. Төп банкының дыңнатканы-биле алырга, чуртта ортумак ажил төлевириниң өскени-биле туда акшаның сайгарылгазын ол негеттинип келген.

#### Тудугга өртект контролюн тургускан

Тудугнуң дөзөвилел өртээниң индексиниң улгадып турарын дугуржур болгаш тудугга өртект политиказының талазы-биле ведомстволар аразында комиссияны Тывада тургускан.

Комиссия республиканың девискээринге тудар тудугларның өрттөн тодардыр болгаш дугуржур. Ооң-биле чергелештир тудуг продукциязының болгаш

күүсетинген ажилдарның кайыын акшаландырып турарының дөстөриниң хамаарылгазы чокка өрттөн тодардыр. Ведомстволар аразында комиссия федералдыг хоойлужудулганы болгаш республика хоойлуларын удуртулга болдургаш тудугнуң өрттөн улгаттырар дугайында шийтпирни хүлээп ап болур эргелиг. Комиссияны ТР-ниң тудуг, чуртталга коммунал ажил-агы сайыды А.Б.Свинцов удуртур.

#### Гидрологтар дүвүрөп турар

Бо чылын час узун болгаш соок болган. Баштай Енисейге суг көдүрүп келгеш, ооң соонда бады барган. Кызылдың чуртакчылары бо чылын үер болур бе деп айтырыгны салып турар.

Бо хүнде байдалды гидрология талазы-биле Тывада тептүн килдис начальниги Т.А. Губинаның тайылбырлааны-биле алырга, час узамдыккан болгаш соок болганы-биле тайгаларда харның курлавыры чытпышаан хевээр. Бир эвес үргүлчүлөдиг чаыс чаар болза, Енисей көдүрүп, Кызыл хоорайның чамдык районнарын суг ап болур.

Өскээр чугаалаарга, гидрологтар 2001 чылдың байдалы катаптап болур деп турар, ынчан Енисейниң суу 697 см чедир

көдүрүлгөн болгай. Баш удур медээлерден алырга, сугнуң күштүг агымы майның үшкү декадазында азы июнь айның эгезинде келир деп турар. Бо дээрге баш бурунгаар даап бодаашкындыр, ооңкандыг байдалга болурун чугаалаары берге. Кызылдың чуртакчыларыңа оваарымчалыг болгаш хынамчалыг турарын баш удур сагындырып тур.

#### Аргыжылга үзүлгөн

Тыва Республиканың Россияже аргыжар ийи дугаар «соңгазы» Ак-Довурак — Абакан аразында автооруктуң аргыжылгазы үзүлгөн.

Автооруктуң 183 километриниң участогунда Абакан хем бодунуң хемчээлинден ажыр көдүрүлгенинден ол болган. Ам ында Абазаның руда эргелелиниң ажилчынары оя бээр автоорукту кылып турар. Ол-ла автооруктуң 209 болгаш 197 километринде Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажилчынары күштүг хаттың уржуктарындан болган септелге ажилдарын чорудуп турар. Кывар-чаар материалдарны орукчуларга чогуур үезинде чедирген.

#### Олимпиада болуп эрткен

«Спорт-интеллект-2006» деп олимпиаданы 9-11 класстың өөреникчилеринге ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызы чылдың-на эрттирип турар.

Ол үш чада-биле эртер. Баштай школаларга, ооң соонда кожууннарга шыырак спортчулар болгаш спортту эки билер тывыңгырлар илереп үнүп келир. Оларны эң тергиринери эң сөөлүнде республика олимпиадазынга киришкенер.

Ооң программазында практиктиг чурумнар болгаш теоретиктиг айтырыглар кирип турар. Практиктик күсселдеде гимнастика, баскетбол болгаш чиик атлетика кирип турар. Конкурстун теоретиктиг шенелдези дыка нарын болган, өөреникчи бүрүзүңге 50 айтырыгларны салыр, айтырыгның дөрт хевиринден бир шын айтырыгны тывар. Олимпиаданың чемпионнары кирериниң кандыг-даа экзаменин дужаавайн, ТКУ-нуң күш-культура факультетинин бириг курузунга өөрени бээр. Ынчангаш шылгалданың шыңгыы болуп турар чылдагааны ында.

Бо маргылдаага уруглардан Тожудан Айгуль Чигжит чемпионнаан. Ийги, үшкү черлерни Кызылдың № 11 школазының өөреникчизи Ирина Тарулина болгаш Ак-Довурактан Алена Монгуш алганнар. Оолдардан Чадаананың № 3 школазының өөреникчизи Алага Ондар тергидээң. Ийги черни Өвүрдүн Сергей Петросян алган. Үшкүзүн Турандан Александр Уйнук-оол алган.

Тожудан Айгуль Чигжит биле Чадаанан Алага Ондарны ТКУ-нуң бо чылгы студентилери деп санап болур.

**Сергей ХЕРТЕК.**

### ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты В.К. Савостьяновка тыпсыр дугайында

Тыва Республикага көдээ ажил-агый эртемни хөгжүдөрүнге улуг үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Хакасия Республиканың аграр айтырыгларның эртем-шинчилел институтунун директору Вадим Константинович Савостьяновка «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай  
2006 чылдың май 16. № 71

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыын күш чок болган деп санаарының дугайында

1. «Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын доктаадып тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылдың январь 22-де үнген № 14 Чарлыын күш чок болган деп санаар.

2. Бо Чарлык ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай  
2006 чылдың май 13. № 70



# ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Хайыракан сумузунун муниципалдыг Соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзып шилчидериниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/498-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузунун Төлээлекчилер хуралының дилзэнге үндезилеп (2006 чылдың февраль 12-де №008 шитпир), Тыва Республиканың Соңгулда

комиссиязының доктаадыры болза:

1. Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузунун муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин дагзып шилчидер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Ишкин сумузунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Сүт-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзып шилчидериниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/499-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр, Ишкин сумузунун Төлээлекчилер хуралының дилзэнге үндезилеп (2006 чылдың январь 15-те №2 шитпир), Тыва Республиканың Соң-

гулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Сүт-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Сүт-Хөл кожуунунуң Ишкин сумузунун муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин дагзып шилчидер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Өвүр кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзып шилчидериниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/500-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга Саглы сумузунун Төлээлекчилер хуралының дилзэнге үндезилеп (2006 чылдың февраль 10-да № 4/2), Хандагайты сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилеп (2006 чылдың апрель 12-де

№20), Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Өвүр кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Өвүр кожуунунуң Саглы, Хандагайты сумуларының муниципалдыг тургузууларының соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзып шилчидер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Таңды кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин дагзып шилчидериниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/501-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга, Межегей (2006 чылдың апрель 17-де №1 шитпир), Дүрген (2006 чылдың апрель 14-те №26 шитпир), Бай-Хаак (2006 чылдың апрель 17-де №10 шитпир), Балгазын (2006 чылдың апрель 10-да №22 шитпир) сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының дилеглерин-

ге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Таңды кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Таңды кожуунунуң Балгазын, Бай-Хаак, Дүрген, Межегей сумуларының муниципалдыг тургузууларының соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзып шилчидер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин дагзып шилчидериниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/502-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгуур эргелериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 4 пунктузунга, Баян-Кол (2006 чылдың март 20-де №10 шитпир), Кара-Хаак (2006 чылдың апрель 10-да №11 шитпир), Черби (2006 чылдың март 22-де №24 шитпир) сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилеп, Тыва

Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Кызыл кожуунунуң Баян-Кол, Кара-Хаак, Черби сумуларының муниципалдыг тургузууларының соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзып шилчидер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын 2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейиниң дугайында

2006 чылдың май 3 № 92/503-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлу-

дүрүмүнүн айтырыгларын 2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш Республика мөөрейиниң дугайында дүрүмүнүн төлөвилелин чугаалажып көргөш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын 2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейин 2006 чылда эрттирер.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының № 92/503-4 доктаалы-биле 2006 чылдың май 3-те бадылаан

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын 2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейиниң

## ДҮРҮМҮ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, тус чер бот-башкарылганын депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда кампаниязынга белеткелди болгаш оларны чорудуп турарының дугайында соңгукчуларга долу болгаш боттуг шыны-биле дыңнадыр, соңгулда хоойлужудулгазын ажыглаарының айтырыгларын тайылбырлаар сорулга-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбыры-биле кады Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазына, тус чер бот-башкарылганын соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге 2006 чылда чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейин эрттирер турар.

## Мөөрейини эрттирериниң негелделери

1. Мөөрейге кириген материалдар демократияның, соңгулдаларның ажык-чарлыг болгаш бүгүдеге билдингир болурун улам хөгжүдеринче, Тыва Республиканың хамаатыларына соңгулда эргезиниң болгаш соңгулдалар чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле эрге-хоойлу билиглерин бээринче, боттарының соңгулда эргелерин идепкейлиг ажыглаарына соңгукчуларны кыйгырарынче, бадылаашкын үезинде олар боттарының күзел-соруун медреселди-биле илередиринге дузалаарынче угланган турар ажурлуг.

2. Мөөрей чорудуп турар үеде (2006 чылдың май 1-ден ноябрь 1-ге чедир) бо дүрүмнүн 1-ги пунктузунга дүгүп турар бөлүк материалдарны үндүрген журналистер киржип болур.

Мөөрейге материалдарны Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбыры, солуннар редколлегиялары болгаш журналистер коллективтери, телерадиокомпаниялар, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоорайларының бол-

2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейиниң Дүрүмүн бадылаар (капсырган).

3. Республика мөөрейин эрттиреринге чарыгдалдарны 2006 чылдың федералдыг бюджетинде соңгулдалар болгаш референдумнар эрттирер организмдериниң мергежил талазы-биле белеткелдин бедидер база Тыва Республикада соңгукчуларны эрге-хоойлуга өөредир хемчеглерге көрдүнген акша-тегериктиң күсели-биле кылыр.

4. Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбыры-биле дугурушканы мөөрей комиссиязының составын бадылаар (капсырган).

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.  
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

гаж соңгулдаларының соңгулда комиссиялары иди үндүрүп кирир.

3. Парлаттыг материалдарны, дыңнаар, көөр кылдыр бижиттирген чүүлдерни база автор дугайында медээлерни Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбырының даргазы А.С. Шюенче (667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, офис № 75, харылажык телефоннар 1-06-17, 3-17-90, 3-17-87) 2006 чылдың ноябрь 7-ге чедир конкурс комиссиязы өөренип көөр болгаш үнелээр кылдыр чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы биле Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбырының дең эргелиг, санныг кылдыр тургускан комиссиязы 2006 чылдың декабрь 1-ге чедир мөөрейиниң түнелин үндүрер болгаш тиелекчилерни тодарадыр.

5. Мөөрей тиелекчилерин шаңнаары-биле дараазында шаңналдарны тургускан: чаңгыс бирги шаңнал – 15 муң рубль; чаңгыс ийги шаңнал – 10 муң рубль; чаңгыс үшкү шаңнал – 5 муң рубль; үш мактал шаңналдар – кайызы-даа 2 муң рубль.

6. Бир эвес шаңналды авторлар коллектив алыр болза, шаңнал түнүн улгаттырбас, а Россия Федерациязының Негелде (Хамааты) кодекзиниң 1059 чүүлүнүң 2 пунктузунда негелдеге дүүштүр автор коллективиниң кежигүннеринге хуваар.

7. Шаңналдарны мөөрей комиссиязының шиттирин барымдалап, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы тыпсыр.

Мөөрей тиелекчилеринге шаңналдарны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының, Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбырының база массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилериниң киржилгези-биле байырлыг байдалга тыпсыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының № 92/503-4 доктаалы-биле 2006 чылдың май 3-те бадылаан

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын органнардыг соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын 2006 чылда массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң эки материал дээш республика мөөрейин эрттирер талазы-биле мөөрей комиссиязының СОСТАВЫ

Лидия Михайловна Якушкина – Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, мөөрей комиссиязының даргазы;

Александр Сан-оолович Шюен – Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң Тыва регион салбырының даргазы,

## Мөөрей комиссиязының кежигүннери:

Наталья Николаевна Воверене – Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүну;

Дмитрий Иванович Кольчиков – Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүну;

Алдын-оол Кылбакович Монгуш – Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүну;

мөөрей комиссиязының даргазының оралакчызы (чөпшээржилге езугаар);

Вера Валерьевна Шаравии – Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының консультантызы, мөөрей комиссиязының секретары.

Владимир Иванович Глушенков – Парлатта болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентиледин директорунуң оралакчызы (чөпшээржилге езугаар);

Роман Всеволодович Тас-оол – «Тыва» КУФБ БКТРК-ның филиалының директору (чөпшээржилге езугаар).



**Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң аразына «Соңгулдаларны уруглар мынчаар көрүп турар» деп темалыг эң эки чурук дээш мөөрей дугайында**

2006 чылдың май 3 № 92/504-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2005 чылдың декабрь 6-да хүлээп алган № 88/463-4 доктаалы-биле бадылаан соңгулдаларның болгаш референдумнарның организакчыларының мергежил белеткелин бедидер кол хемчеглер планынга дүүштүр, Россия Федерациясында болгаш Тыва Республикада соңгулда системазының онзагай чүүлдериниң дугайында билиглериниң үндезиннерин уругларга таныштырар, амыдыралга идепкейлиг турушту, хамааты езуну ижиктирип кижизидер сорулга-биле, болуп турар чүүлдерни сайгарып билирин, ниитилелде эң чугула политиктиг болушкуннарның, ооң иштинде Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының соңгулдаларының, кыйыныга артазының чугулазын медеп билдиндирер сорулга-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 2006 чылда Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызы, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы-биле кады Тыва Республиканың ниити билиг школаларының өөреникчилериниң аразына «Соңгулдаларны уруглар мынчаар көрүп турар» деп темалыг эң эки чурук дээш мөөрейни эрттирер.

2. Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң аразына «Соңгулдаларны уруглар мынчаар көрүп турар» деп темалыг эң эки чурук дээш мөөрей дугайында Дүрүмнү бадылаар

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.**  
**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 ч. май 3-те № 92/504-4 доктаалы-биле бадылаан.

**Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң аразына «Соңгулдаларны уруглар мынчаар көрүп турар» деп темалыг эң эки чурук дээш мөөрейниң ДҮРҮМУ**

**1. Ниити чүүлдер**

1.1. Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң аразына мөөрейни Россия Федерациясында болгаш Тыва Республикада соңгулда системазында онзагай чүүлдер дугайында билиглер үндезиннерин уругларга ижиктирип хевирлээр, амыдыралга идепкейлиг турушту, хамааты бышкан чорукту оларга кижизидер, болуп турар чүүлдерни сайгарып билер база ниитилелдин амыдыралында эң чугула политиктиг болушкуннарның, ооң иштинде Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының, кыйыныга артазының чугулазын медеп билер кылдыр кижизидер сорулга-биле эрттирер турар.

1.2. Мөөрейни 2006 чылдың май 1-ден сентябрь 20-ге чедир Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызы-биле кады эрттирер турар.

1.3. Мөөрейни эрттирериниң организак-методиктиг хандырылганын Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызы, оларның тургузары Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң аразына «Соңгулдаларны

3. Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызынга, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызынга мөөрейниң түңнелдерин үндүрер комиссияның составын бадылаарын саналдаар.

4. Мөөрей комиссиязы 2006 чылдың октябрь 1-ге чедир Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга мөөрейниң түңнелдериниң дугайында материалдарны кириер.

5. Мөөрейниң түңнелдерин үндүрери-биле холбашкан чарыгдалдарны соңгулдалар болгаш референдумнар организакчыларының мергежил талазы-биле билин бедидер болгаш Тыва Республикада соңгукчуларны эрге-хоойлуга өөредир талазы-биле хемчеглерни боттандырыры-биле Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының тускайлап берген акшак-төгерииниң күсели-биле кылыр.

Мөөрей тиелекчилериниң Тыва Республиканың кожууннарында Кызыл хоорайга чедир болгаш дедир чоруур чарыгдалдарын Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы төлеп бээр.

6. Мөөрейни эрттирери болгаш ооң түңнелдерин үндүрери-биле холбашкан организакчыны айтырылганын шийтирлээрин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. Якушкинага дагзыр.

7. Бо доктаалды республиканың массалыг информация чепсектеринге парлап дыңнадыр.

уруглар мынчаар көрүп турар» деп темалыг эң эки чурук дээш мөөрейниң түңнелин үндүрер Мөөрей комиссиязы (моон ыңай – Мөөрей комиссиязы) боттандыраар.

1.4. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Мөөрейни организакчыларынга болгаш эрттиреринге деткимче-дузаны Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызынга, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызынга, Мөөрей болгаш шилилге комиссияларынга көргүзөр.

1.5. Бо Дүрүмнү Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызынче, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызынче, а ол ышкаш кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның өөредилге болгаш культура килдистеринче чорудар.

**2. Мөөрейниң негелделери**

2.1. Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класста өөреникчилери мөөрейге киржир дээн болза, боттарының чураан чуруктарын (ажылдарын) 2006 чылдың сентябрь 20-ден орайтатпайн кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның шилилге комиссияларынга кириер.

Шилилге комиссиялары эң эки дээн чуруктарны 2006 чылдың октябрь 1-ге чедир Мөөрей комиссиязынга дужаар.

2.2. Ажылды АЗ хемчээлдиг саазына азы чурук чуруур альбом арнынга кылган турар, артыы талазынга авторну айтыр (фа-

милыазы, ады, адазының ады, төрүттүнген чылы, өөренип турар чери).

2.3. Бо негелделерни күүсетпээн ажылдарны Мөөрей комиссиязы хүлээп албас.

2.4. Мөөрейге чоруткан ажылдарны дедир эгитпес.

**3. Мөөрейниң түңнелдерин үндүрериниң чуруму**

3.1. Чуруктар мөөрейниң түңнелдерин үндүрери-биле Мөөрей комиссиязын Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызының, Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының ямызының төлээлекчилери составтыг тургузар.

3.2. Кожууннарда, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда турар ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң өөреникчилериниң эң эки чуруктарын шилип алыры-биле кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның өөредилге болгаш культура килдистер кады шилилге комиссияларын тургузар.

3.3. Мөөрей 2 үе-чадалыг эртер.

3.4. Бирги үе-чадада шилилге комиссиялары кожууннун болгаш хоорайның эң эки чуруктарын шилээш, өөредилге килдистериниң эргелекчилериниң тайылбыр бижии-биле 2006 чылдың сентябрь 25-тен орайтатпайн, Мөөрей комиссиязынче (667001, Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 31, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямызы) мөөрейниң ийги үе-чадазынга киржири-биле чорудар.

3.5. Ийги үе-чадада Мөөрей комиссиязы 2006 чылдың октябрь 1-ге чедир Тыва Республиканың ниити билиг школаларының болгаш лицейлериниң 9-11 класстарының өөреникчилериниң эң эки чуруктарын шилип алыр.

3.6. 2006 чылдың октябрь 1-ге чедир Мөөрей комиссиязы хуралга киришкен кежигүннериниң хей кезининг ажык бадылааны-биле мөөрейниң түңнелин үндүрер болгаш шаңналдыг черлерниң санын барымдаалап тиелекчилерни тодарадыр. Мөөрей комиссиязының кежигүннериниң хей кези хуралга киржип турар болза, ону күштүг деп санаар. Бадылаашкыннар деңгем-жип турар болза, Мөөрей комиссиязының даргазының бадылаашкыны шийтирлиг күштүг болур.

Бадылаашкынның түңнелдерин болгаш Мөөрей комиссиязының шийтирерин протоколга кириер, аңаа Мөөрей комиссиязының даргазы, секретары болгаш Мөөрей ко-

**Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгелеринден хостаар дугайында**

2006 чылдың май 3 № 92/505-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун «а» подпунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.**  
**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

**ДЫҢНАДЫГ**

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелериниң хуусаадан эрте соксааны-биле холбаштыр Тываның Соңгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына депутат мандаттарын хуваарына кириген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, хей-ниити каттыжышкынарнынга, Кызыл хоорайның төлээлекчилер Хуралына, ажылдап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга

миссиязының бадылаашкына киришкен кежигүннери ат салыр.

Мөөрей комиссиязының шийтирер ийги үе-чадада кириер чуруктар-биле кады 2006 чылдың октябрь 3-ке чедир Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче чорудар.

3.7. Мөөрей комиссиязының шийтирер барымдаалап Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы мөөрей түңнелдериниң талазы-биле ээлээн черлерни айтыр болгаш дараазында шаңналдарны тыпсыр:

чаңгыс бирги шаңнал — 5 муң рубль хемчээлдиг;

ийи ийги шаңналдар — 3-3 муң рубль хемчээлдиг;

үш үшкү шаңналдар — 2-2 муң рубль хемчээлдиг.

Мөөрейниң тиелекчилеринге дипломнарны тыпсыр. Мөөрей тиелекчилериниң башкыларына Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының өөрүп четтиришкчин чагааларын чорудар.

**4. Мөөрейниң тиелекчилеринге дипломнарны болгаш шаңналдарны тыпсыры**

4.1. Мөөрейниң түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаалын, мөөрей тиелекчилеринге дипломнарны болгаш шаңналдарны Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының, Мөөрей комиссиязының кежигүннериниң болгаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилериниң киржилгези-биле байырлыг байдалга тыпсыр. Адрес: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Чазак бажыңының 210 дугаар офиси.

Мөөрей тиелекчилеринге дипломнарны болгаш шаңналдарны тыпсыр чер, ай-хүн, шак дугайын баш удур дыңнадыр.

4.2. Бир эвес мөөрей тиелекчизи Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга кээп шыдавас болза, дипломну болгаш шаңналды олче почта-биле чорударының немелде чарыгдалдарын төлээнин барымдаалай чорудар.

4.3. Мөөрей киржикчилериниң эки чуруктарын соңгулда комиссияларынга, ооң иштинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга, делгелгелерге салыр, а ол ышкаш «Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының медээлери» сеткүүлдүн ээлчеглиг номеринге азы өске-даа парлалга үндүрүлгезинге парлаан туруп болур.

**Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү**

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлээр эргелиг бадылаашкынның кежигүнүнүн хүлээлгелеринден Наталья Кородаевна Монгалбини хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.**  
**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

**ДЫҢНАДЫГ**

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составының кезини (шийтирлээр эргелиг бадылаашкынның бир кежигүн) томуйлаарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан соонда чээрби хонук дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 1-10-09).

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.**

Кызылдың хоорай судунун 2005 чылдың август 2-де шийтири-биле «Шын» солунун 2004 чылдың декабрь 4-те үнген 161 дугаар номеринде «Хүрээленин арыглар дээш» деп чүүлде дараазында медээлер: «Хамыктың бажындан-даа эгелеп болгай-ла бис. Парламентиниң даргазы аңаваанда, аң өлүрбээнде сагыжы саарзыкталып, салаазы саргып туруп бээр дээрзин билер-ле улус билер, ону өскөн-төрээн Чеди-Хөлүнүн тайгаларына чаңгыс эвес улуг аңны

ужурган дээр-дир. Дириг амытаннар камгалаар ниитилелдин болгаш черле ынчаш ниитизи-биле кижизиг чоруктуң туржундан алыр чүве болза, ону араатанзыг мөзү-бүдүш дивейн чүү дээрил?» — дээни шынга дүүшпес болгаш Василий Майолович Оюнун алдар-адын, төлөп-мөзүзүн болгаш ажыл-херекчи бүдүжүн баксырадып турар деп санаан.

Кызылдың хоорай судунун 2006 чылдың февраль 6-да шийтири-биле 2005 чылдың

июль 2-де «Шын» солунун 72 дугаар номеринге үнген дараазында медээлер: «Депутат олутка канчап чедип келгенин база кончук эки билер бис. Дорту-биле чугаалаарга, ол-ла кезек депутаттарны Чазак-биле демниг ажылдаар бис деп аазаашкыны-биле Чазак Даргазының нуруу дээш албадаттырган сеткилден чон соңгуп каанын кайын уттур ийик бис... 90 чылдарның эгезинде национал харылзаалар аразында чидиглинишкчинер Хову-Аксындан эгелээн. Ынчан-на кобальт

комбинадындан тускай эртемниглер соңгаар үнүп, дериг-херекселдерин база апарган. Оон-на эгелээш, комбинаттын тоймаглаашкыны эгелээн. А маңаа кол харысалга чүктээр ужуруг кижилер ынчангы хөлээзиннериниң доолдуркучузу бүгүдуге билдингир К.Бичелдей болгаш кожуун чагырыкчызы В.Оюн боттары эвес бе?» — дээни шынга дүүшпес болгаш Василий Майолович Оюнун алдар-адын, төлөп-мөзүзүн болгаш ажыл-херекчи бүдүжүн баксырадып турар деп санаан.



## Май 18 — Бүгү-делегейниң музейлер хүнү

Россияның культура ажылдакчыларының Москва хоорайда билин бедидер академиязынга Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейиниң төөгү килдизиниң эргелекчизи Шончалай Ондарның билин бедиткениниң дугайында «Шын» солунга үнген материалды сонуурган номчааш, музейлерге хамаарыштыр бодумнун хууда бодамдарымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Музей ажылдакчыларының ол эрткен өөредилгези кончук солун болгаш ажыктыг болганын материалдан билип алдым. Ылаңгыя Москвада күрүнениң Төөгү музейи меценат Шукин алышкыларның улуг шүүдели-биле 1883 чылда тутунганын сонуургадым. Музей Совет үеде хөй солун экспонаттар-биле немец дериттингенин эскерген чорду. Ооң-биле кады Тывадан узун кижини көжээлериң кайы черден тывылганын безин ында бижээнин Шончалай Ондар эскерип көргөн.

Кыс кижини болгаш ындагы-ла ыйнаан, Оружейная палатага кире бергеш, Елизавета Петровнаың хааннап тургаш кедип турганы черге сөөртүнүп чоруур, оларын салчаларыңа көдүртүп алгаш селгүүстээр платьелерин болгаш Екатерина II хааннын бир дугаар сонуургааны таварылга эвес.

Оон аңгыда, амгы үеде хуу музейлер хөй сайзырап турарын Маяковский аттыг музейге киргеш магадаан чорду. Ийе, мурнунда чылдарда мен база Москвага кедип, ооң төөгүлүг черлерин, музейлерин көөр, ону сонуургаар аас-кежиктиг болган мен.

Мен, шынап-ла, каяа-даа чораанымда, бир дугаарында музейлерни сонуургаар чордум. Москваның Оружейная палатазы (Кызыл шөлдө) биле Кызыл-Шеригниң төп музейи экспонаттар талазы-биле эн-не солун болгаш байлак музейлер деп санаар мен.

Сөөлгү үеде Европада, оон иштинде Россияда, «неофашизм» «бажын ковайтып» орад-дыр. Ооң коргунчуунун факт-барымдаа-

зынга немец-фашисттер эжелекчилерниң улуг ССРЭ-же оор езу-биле халдааш, канчаар-даа аажок аар үлгедиглерни кылганын билдир бис. Кызыл Шериг музейинде дайын чылдарында совет хамааталары күш-биле туткаш, Германияга аппараттар, оларның-биле

суурунга 27 харлыында келгеш, 1063 хүннү шөлүлгеге эрттирген. Ол бодунуң бодап алганы бодамдарының күжү-биле 30 ажыг ажылдарны бижээн. Дыка хөй немец, англи чогаалдарны болгаш литератураларны орус дылче очулдурган. Авазы, угба-дуңмаларыңа болгаш эштеринге муң чыгыгы чагааларны бижээн. 1898 чылдың майда Сибирьниң Шушенское суурунга Надежда Константиновна Крупская кедип келген. Ол шынчы өңүү болгаш эжи В.И. Ленин-биле (Ульянов) өг-бүлө тутканының езулалын Минусинск хүрээ-

канчаар-даа аажок хөгжүп сайзыраан. Шушенское суур — делегей чергелиг туризм баазасы апарган. Аңаа экскурсиялап келгеннерниң хөй кези — даштыкылар.

Н.И. Мартянов аттыг музей сөөлгү чылдарда элээн сайзырай бергенин база эскерип көрдүм. Мурнунда чылдарда көргүспээни Амыл деп хемден туткан узуну 152 сантиметр, 40 кг деңзиги бел деп балыкты, 1941-45 чылдарда фронтчуларның ажыглааны СТ-43 хол пулемедун немей салган.

Хакасияның төөгүзү. Оларның эдилеп чорааны эт-севи, идик-хевин шуптузун ында делгээн. Божа хойпактаарын, арага-хымысты канчаар тигериниң доскаар, шуурунундан бээр эки делгээн. Хакас хамның дериг дүңгүрүн кеткеш, хамнап турары дээш, оон-даа өске солун экспонаттар хөй чорду. Музейде тываларның амыдыралын, хүн бүрү ажыглап чораан эт-севин база делгээни эки. 1921 чылда Кызыл партизаннар отрядының командири чораан Щетинкинниң тыва хөректээштиг чуруундан эгелээш, хөй-ле чүүлдер бар.

Музейиниң делгемчиткен залдарында хоорай-биле кожа чыдар Ермаковск, Шушенск, Минусинск, Каратуз районнарның үлетпүр-бүдүрүлгелериниң бүдүрүп үндүргени янзы-бүрү барааннарны, аш-чемнерни делгеп көргүскени мактанчыг. Бистиң республикадан ажыл-агыйлар удуртукчулары аңаа барып, оон хөйну өөренип боор деп бодамга кижини келир чорду.

Минусинскиниң үлегерлиг дуржулга станциязы 1911 чылда үндезилетини тургустунган. Ол Совет эрмеге-чагырганың чылдарында эртеме үндезилген чаартыкчы, чогаадкычы ажылдарны хөйну кылган. Амгы рынок экономиказының үезинде безин ажылын бичин-даа соксатпаан, ажылдап турар. Бо эртем-шинчилелдиг көдээ ажыл-агый чери тускай булуң-

нуг. Бистиң Сосновканың үлегерлиг станциязы оларның-биле харылзажыр болза, артык эвес боор.

«Кайы-даа чоннуң бурунгу төөгүзүнче, эрткен үезинче эглип көрнүрү дээрге-ле, ол чоннуң бот-медерелиниң өскенин, сагыш-сеткил культуразының оттуушкунун херечилеп турар» деп академик Н.И. Конрад таварылга бооп бижий бербээн. Бо чугааны ажыглап алгаш, мындыг бир чүүлду чугаалап каайн: сөөлгү үеде кожуун, сумуларның юбилейлерин, чылдарын эрттирери чаңылчып бар чыдыр. Ону ажыглап, кожуун, сумуларның төөгүлүг кижилеринге тураскааткан музейлерден чер-черлерге ажытса чүл деп бодамды мен. Чижээлээрге, мээң төрөөн кожуунун Сүт-Хөлдү чижекке алырга безин, ында чонга көргүзүп бараалгадылар төлептиг чүүлдер, ат-алдарлыг кижилер арбын.

Моолдун чагырганының адаанга чорааш безин Моолга-даа, Тывага-даа моолдарның бажын билер мөгелерге Шылыгыр, Шойдан Ондарлар хамааржыр. Хамааты дайынының чылдарында демиселге бөрттүг бажын бөргү-биле алзыр чазып демисешкен кызыл партизан Намдак Ондар бар. Ада-чурттуң Улуг дайыныга маадырлыгы-биле өлүрткен политрук Байысқылаң Монгуш, взвод командири Доржу баштаан 20 эки турачыларны база утуп болбас бис. Тайбың үеде хүндүткелдиң дээди ады — Социалисттик Куш-ажылдың Маадырларыңа кедип ажылдаан мурнакчыларыңыс дээш, өскелерге-даа тураскаадып, кожуун төвүңге музей ажыдып алыр болзувуса, кайы хиредир че. Айтырыгы көдүрү бээр болза, аңаа киржир деткиччилер бажын ажыр тыпты бээр деп бодаар мен. Чүгле эгелеп алыр арткаан.

Серге ОНДАР.

Кызыл хоорай.

## Төөгү чок кожуун кайдал?

янзы-бүрү дуржулгалар кылып турганын көргүскен. Кижиниң кежин малгылаштыр сойгаш, идээлеп эттээш, ооң-биле чүңү кылырын, бичини оолду оот-сиген чип ооттаарыңа өөредип турганын ол музейден көрүп болур.

Бир-тээ, мен музейлерге доктаай берген болганымда, бистен ырак эвесе Минусинск хоорайның төөгү музейинге доктаап көрейн. Кожаларывыстан хөйну өөренип, билип ап чоруурувус чажыт эвесе болгай. Саянны ажа бээрге, бистиң чоок кожовыс Минусинск хоорай төөгүлүг черлери-биле бисти сонуургады бээр.

Хоорай хааныгы Россия үезинде үндезилетинген. Николай Иванович Мартянов 1844 чылда төрүттүнгеш, 1904 чылда мөчөөн. Ооң чурттап эрткени солун төөгүзүн музейден көрүп болур. Хааныг Чазак 1897 чылдың февралда Ленинниң болгаш «Демиселдин эвилелиниң» өске-даа кежигүнненин Петербуртуң кара бажыңындан шөлүлгеге чорудупкан. В.И. Ленин Сибирьниң Шушенское

зинге кылганнар. В.И. Ленин шажынны күрүнеден, хүрээ-хииттерни школардан аңгылаан дээрден башка, шажынның ажыл-херээн соксадыр, хүрээ-хииттерни узуткаарының дугайында чарлык, декрет-даа үндүрбээн. Тываның хувискаалчылары ону ханы өөренип алган турган болза, хүрээ-хииттеривис ам-даа бүдүрүн турар-дырлар.

В.И. Ленин шөлүлгези төнерге, Красноярск хоорайга кедип шанактыг айттар хөлөзилеп алгаш, эн-не чугула дээр 15 пуд (240 кг) номнарын чүдүргеш чорупкан. Ол баштай Башкир АССР-ниң төвү Уфа хоорайга келгеш, улаштыр Псков таварып чанып келген. Ол шөлүлгеге тургаш, Сибирьниң онза чаражын бодунуң демделелдеринге хөй-биле бижээш, мээң ийи дугаар төрөөн чуртум деп бедик үнелелди арттырып каан.

Делегей пролетариадының удуртукчузу В.И. Ленин Шушенское суурга шөлүлгезин эрттиргениниң ачызында, суур совет үеде

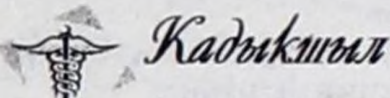
чем артыы чыгып чыдар болза, хээкчилер чыгыр, а олар саргылыг болуп болур. Оот-сигенни кескеш, хүнге кургадыр, күзүн дүшкен бүрүлери чок кылыр. Ажылдап тура, 20-30 минут болгаш-ла, идик-хепти хынап көрүп турза чогуур. Кежээ хептин ишти-даштын, карманнарны, даарашкыларны безин эки көөр, үндүрүп азар. Баш дүгүн ыяк хынаар. Саргыларның коргары «Претикс», «Репелент» дээр эмнерни ажылаар. Ол үеде тарылга кылыры орайтаан болур.

### Саргы ызырганда канчаарлыг?

Чыпшынып, соруп кире берген саргыны оожум адырар апаар, баштай кандыг-бир үс-биле чагаш, удазын-биле ону орай багаш, ооң ийи ужуң оожум шим-чедип тургаш адырып кааптар. Ызырган черни йод-биле азы кандыг-бир спирт холумактыг чүүл-биле чаар. Халдавырлыг саргы бе дээрзин тодарадыр дизе, өл хөвөнчиг саважыгашка ону суккаш, 1-2 хонуктан орайтапайн, Калинин кудумчузунда, 116 дугаар бажында лабораторияга чедирип хынадыр.

Йодантипирин садып алгаш, 9 хонук дургузунда ында бижээнин барымдаалап ижер, ону уругларга, сааттыг болгаш чаш уруг эмирип турар иелерге, бези, баары, бүүрээ аарыг кижилерге берип болбас. Иммуноглобинни ажыглап болур, 14 хар чедип уругларны хоорайның уруглар поликлиникаларыңа, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге сыкытып алыр.

**С. СЕЛЕЗНЕВА,**  
**Роспотребнадзорнуң ТР талазы-биле харгалзал болгаш контроль килдизиниң начальниги ораалакчысы.**



Кадыкшыл

## Саргы ызырып эгелээн

Час дүжерже-ле, саргылар тыптып келир, олар халдавырлыг аарыгларны тарадып болурлар. Сөөлгү он чылдарда саргы энцефалиди-биле аараан улус чылдың-на көвүдөп орад: 1996 чылда 8-ле кижини аарааны демделеттинген, 2002 чылда эң хөй болган — 132 кижин. Эрткен чылын мүн-не барыктыг — 57 кижини аараан, а ызырткан кижилериниң саны эң-не хөй — 889. Он айга кирип саргылар кежээлеп турган.

Чазын баштай хову азы одар саргылары көстүп кээр, олар шивишкелээр тиф тывылдырып болур. Кижини грипптээр ышкаш апаар, саргы ызырган чер шивишкелээр. Апрельде эң хөй болурлар, майда эвээжээш, алды айда колдуунда чиде бээр. Хову саргызы 5-6 мм дурттуг, хүрең өңнүг, ооргазында ак чер бар.

Эң-не айыылдыг саргы болза тайга саргызы, ол дээрге энцефалит деп айыылдыг аарыгының өөскүдүкчүзү-дүр. Оон аараан улустуң моюнунуң шыңганнары кошкы бээрден бажы халагар болур, чөм ажырып шыдавас апаар, хол-буду билинместээр, далар аарыг тыптыр. Тайга саргызы ховунуң бодаарга бичин, аш кыс саргының ооргазы хүрең, хырны кызыл, хан соруп эгелээрге, 2-5 хонганда сарыгымаар, ооң соонда боралдыр апаар, ол ханны каш хонук сорар, оон дүжүп каар. Эр саргы база аарыгны халдадыр, чүгле ол ханны соруп чытпас, ызырган соонда дүже бээр.

Саргы ызырыпкан дээш-ле, дөвүдээр херээ чок. Аарыгың баштайгы демдектерин билири чугула. Ызырткан соонда 7-14 хонганда, ховар таварылгаларда 2-5 хонганда, олар билдинип

эгелээр: эът 38-39 градус чедир изири, баш хөлчок аарыыр, кезек болгаш-ла кустуруп турар, моюң, эгин шыңганнары аарышкылыг апаар. Оон чиник болур хевирини база бар. Ынчалза-даа дораан-на «дүрген дузаны» чалаары чугула. Саргы энцефалидинден чүгле ук халдавырны бөйдуста бар черлеринге эвес (Каа-Хем, Таңды, Би-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл, Тере-Хөл кожууннарда, Шуурмак, Кунгуртуг суурларда, Кызыл хоорай девискээринде — ол чарыккы дачалар, Вавилин затону, Көк-Тей), өске-даа чылдагаандан аарып болур. Чулган чечектерге, базаардан безин садып алган черемшада олар туруп болур, бир кижиден өске кижиге чеде бээр, ынангаш дачага чораан кижини-биле автобуска кожа орган болзуңарза, чанып келгеш, эът-кешти, идик-хепти хынаттыңганы дээр. Мамаганга, ыттарга база чоргулаар.

### Канчалза экил?

Арга-арыгга чоруурда хөй-леңни чүвүр иштинче кирип эдил алыр, чеңнер болгаш моюндурок эът-кешке чыпшыр дыгыи болур болза эки, чүвүр хончуларын ук, сапык иштинче суп алыр. Дачага ажылдап тургаш, ыттарны, моортайларны хынап көрүп турар. Бок,

Чагаалар аразындан



## Келир үезин бодаар

Тере-Хөл кожуун тургустунганындан бээр чаа беш чылдың нүүрүн көрүп турар. Бо үениң иштинде эвээш-биче-даа бол, чаартылгалар болгулаан, суур чаагайжыдылгазы база бажың-балгат-даа болза, ийи-чаңгыс туттунуп турары өөрүнчүг.

Кожуун чагыргазы оон удуртулгазы чаа тургустунган кожууннуң келир үезинче кол кичээнгенин углаары күзенчиг. Чүге дээрге, Тере-Хөлче орук айтырыын чеже чылдар иштинде чугаалажып, саазын кырынга чуруп, бижип шаг болган, ам черле кызыл хол-биле тудуп кирер үези келген. Каа-Хем бажы-биле дорт оруктуң эге таваан салып турар «Ойна» алдын артелиниң даргазы А.А.Неволинниң эгелээшкенин деткип, аңаа күрүнеден акша дузаламчызын көргүсэ эки боор. Бедик вольтулуг электри шугумун база-ла Каа-Хем бажы-биле кирип келир болза, дыка таарымчалыг. Электри шугумун Сизимден ыңай шөөрге, чүс ажыг километр азы ийи-үш чылдан эртпес, Кунгуртуг суурже электри чырынының кире бээриниң аргазы бар.

Тываның эн-не кыдыг кызыгаарында, тайга-таңдының ортузунда чыдар Тере-Хөлге орук болгаш электри энергиязының айтырыын шийтпирлевес болза, Кунгуртугга кажан-даа чаартылга болдунмас. Орукту Эрзин — Качык — Кунгуртуг деп төлевилел план езуугаар тургустунган деп чугаа бар. Ол болдунмас. Ийи-үш чүс километр куруг тайга-биле орук кылыры кымга

ажыктыг боор.

Үстүнде чугаалааным «Ойна» алдын артелиниң даргазы А.А.Неволинниң Каа-Хем бажы-биле оруктуң эгезин салып турары черле чөптүг, чүге дээрге, дорт орук долгандыр чоруур оруктуң үштүң бир кезини хире чер. Тере-Хөлдүң чону А.А.Неволин-биле туттунуп ажылдаар болза, дыка ажыктыг бооп болур. Кожуун чагыргазы чурттакчы чоннуң эът, балыын, каттоорукту А.А.Неволинге дужаап турар кылдыр дугуржулга кылыр болза эки. Оон ыңай чурттакчы чонну хергелел бараанының хандырылганын А.А.Неволинге дагзыр болза, ол шыдаар.

Хоозун аазаашкын кылыр депутаттары көрүп келдивис. Келир сонгулда Тере-Хөлдүң чону «Ойна» алдын артелиниң даргазы А.А.Неволин ышкаш кижилерни депутатка соңгуп алыр болза эки, езулук чон аразында холу-буду-биле катай ажылдап чоруур кижилер херек. Ынчангаш бо чүүлүмнү кожуун чагыргазының, Тере-Хөл кожууннуң чурттакчыларының кичээнгенинге бижидим.

**Боранак ЭРЕКСЕН,**  
**күш-ажылдың хоочуну.**  
Кызыл кожуун,  
Каа-Хем суур.



Хүреш соонда бодал

КӨРҮКЧҮЛЕРНИҢ СЕТКИЛИНГЕ ТААРЫШПААН

Эрткен май 9-та Улуг Тиилелгениң 61 чылынга тураскааткан «Шын» солуннун шаңналы дээш хүреш маргылдаазы национал парктын «Хүреш» стадионунга болуп эрткен. «Шын» солун бо маргылдааны 40 ажыг чыл иштинде үзүктел чок эртирип келгенинге сеткилимден мөгеер мен. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында, боттары акша-төгери албайн тургаштын безин «Шын» солуннун шаңналы дээш хүреш маргылдаазын деткикчилерни дилеп тып, үзүктел чок эртирип келдилер.

Сөөлгү чылдарда бо эртирип турар хүреш маргылдаазынын шынары экижээн. Ону деткип турар деткикчилернин саны көвүдээн. Ылаңгыя бо чылын «Шын» солуннун шаңналы дээш хүреш маргылдаазына Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын бодунун деткикчилээни өскелерге үлегер кижек болур деп бодалар мен. Келир чылын чамдык удурткучулар Чазак Даргазынын бо үлегерин эдере бээр боор деп идегел тургустунуп келир-дир.

Бо чылын база-ла 128 мөге күжүн шенешкен. «Шын» солуннун ийи чыл улаштыр шаңналын алган азы ийи чыл улаштыр шүүлген Моолдун Шонхор хүреш школазында өөренип турар Андрей Хертек бо удаада бодунун башкызы, Моолдун Чаан мөгези Даамиран Бумбаяр баштадыр эштерин чалап алгаш келген. Моол мөгелернин хүрежин тывалар кончуг сонуурга көөр улус болгай бис, ол хүн соок-даа турган болза «Хүреш» стадионунга кижиги шыгырт долу турган.

Сөөлгү чылдарда тыва хүреш бодунун деңгели-биле элээн бурунгаар базымны кылган-дыр деп түннелди үндүрүп болур. Аныяк мөге Күзечи Кууларнын хүрежинин чаражын көрүнер даан. Сураглыг хоочун мөгелеривис Алексей Хомушка, Владимир Монгуш бирги салыгда-ла, «чирлип» чоруй барганнар. Аныяк мөгелер ол хире мергежилдик хүрежип чоруур апарган.

Мен бо чүүлүмге хүрешти эртирип турар судья коллегиязынын мөгелерни салырынын

төлгезин тыртып олар судьяларга хамаарыштыр чугааны кылыр бодалдыг мен.

Хүрештин үшкү салыында ийи моол мөге Бумбаяр биле Батмунх таваржы берди. Мону канчаар, черле ынчаар таварышкан-дыр деп демдеглек каал болгай-ла бис. Дөрткү салыгда Андрей Хертек бодунун башкызы Даамиран Бумбаяр-биле хүрежип болу берген. Бо шуут ыянчыг болган. Сураглыг Чаан мөге бодунун өөреникчизин төрөөн Тывазынага кайын октаар, дүжүп берипти. Андрей Хертек башкызынын дүжүп бериптерин боду безин билбээн, эпчоксунгаш, хүрежили деп дилеп турду. Судьяларнын амырааны кончуг, «дүрген девип каавыт» деп, Андрейже хол-биле имнеп кагдылар.

Кажан 8 мөге арткан турда, Кайгал-оол Донгак биле Равсал Дамдин хүрештилер. Шынын чугаалаар мен, бо хүрешти көрүп четтикпейн барган мен. Кайгал-оол Донгак октаан мен деп, девип чоруй баарга, моол мөге Равсал Дамдин катап хүрежинин дилеп, чорбайн, шаг болду ийин. Бо база чиктиг болган. Тыва хүреш биле моол хүрештин аразында бичии ылгал бар-ла, ынчалза-даа Тываже хүрежип кел чыдар моол мөге тыва хүрештин дүрүмүн билбес деп чүве турбас ужурлуг.

Моол мөгелерни ынчаар чистирип келгенин түннелинде, алдыгы салыгда дөрт эң шыырак мөгелернин аразына чыгыс моол мөге Өлзийбат Даваабатар кирди. «Моол мөгелерни чүге чалап эккелдиң» дээн ышкаш, Андрей Хертекти Өлзийбат Даваабатарга

таварыштырды. Бо удаада Андрей эпчоксунгаш, судья коллегиязына чедип, «бисти чара салып көрүнер» деп дилегни кириген. Олар ону херекке албадылар. Өлзийбат Даваабатар Андрей Хертекке дүжүп берипкен.

Бистин республиканың Чаан мөгези Аяс Монгуш чаңгыс-даа моол мөге-биле хүрешпеди. Судьяларнын төлгези ынчаар таваржып турган бе, азы шүүлүн дээш судьялар аңаа ак орукту аштап берип турган бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Чүге-ле Андрей Хертек бодунун кады келген моол мөгелери-биле хүрежип ужурга таварышканыл? Бо айтырыг чаңгыс меңээ эвес, а хей аарыкчыларнын, хүрештин мөгейкичлеринин сеткилинде артып калган.

Спорт дээрге, делегей элчини деп улуг үнелелди республиканың Куш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелин ажалдакчыларынын утуп алганы ол ирги бе? Чаан мөге Аяс Монгуш октадыр, чаңгыс «Жигули» Моолче кире-даа берген болза, ында кижиги хомуудаар чүү боор. Шынын алгаш көөрге, Аяс Монгуш октааткан-даа болза, ол машина Моолче кирбес турган. Кажан Андрей Хертек биле Моолдун Чаан мөгези Даамиран Бумбаярнын хүрежинин түннелинде судья коллегиязынын түннелди үндүрүп ужурлуг турган. Оон башка, мындыг ыт-шимээниг чугаа үнмес ийик.

Аяс бурган эвес-ле болгай. Ону ынчаар чымчактап турган ажыг чүү боор. Ат-алдарлыг Чаан мөге бодунун адын база камгалаар, херек кырында бадыткаар ужурлуг эвес чүве бе? Моон соңгаар республика денелдег хүреш маргылдаазын эртирерде элээн бодамчалыг, шыырак белеткелдик судья коллегиязын тургузары чугула апарган. Тыва хүреш дугайында эртем-практиктиг конференция база болур деп турар болгай. Мээң бо тургускан айтырыым аңаа дөмей-ле көдүрлүп

кээр боор деп идегелим бар. Моол мөгелерден сезинген херээ чүү боор, олардан өөренип ап болур чүүлдер хей-дүр. Оларнын хүрежип турарынын чаражын көрүнер даан. Канчап бистиң мөгелеривис Моолдун Шонхор школазында өөренип турар-дыр. Ол биске деткимче, дуза болуп турары билдингир-ле болгай.

Тыва болгаш моол хүреш спортчу хеп-сынындан, девириден эгелээш, колдуу дөмей. «Бурганнай» берген Владимир Би-че-оол бо хүрешти делегей ден-

нелинче үндүрер дээш улуг ажылды чорудуп турган кижиги болгай. Ооң күзеп чораан бодалын боттандырыптар кижиги тыптып келир ирги бе деп бодал база бар.

Түннелинде чүну чугаалап болурул дээрге, хүреш маргылдаазын организастап эртирип турар судья коллегиязы бо маргылдаадан чогуур түннелди үндүрүп, моон соңгаар аарыкчыларнын, көрүкчүлериң сеткилин хомудатпас боор деп идеген каалыңар.

Хевек ХЕЙМЕР.

АЧЫР-ДАЧЫР ТУДУШКАН БОЛЗА...

Сумо хүрешке делегей чемпиону, Чаан мөгеви, алдарлыг огулус Аяс Монгушка бо чагааны бижип олур бис.

Бистер, кезек иелер, кырганавалар, ачалар май 9-тун хүрежин дыка сонуурга көрдүвүс. Тыва чон черле национал чоргаарлыгы хүреживиске ынаавыс аттыг болгай. Бистин эскергенивис-биле алырга, хүрешти эртип турары шоолуг эвес. Владимир Сумакинович, Шулуу Даваевич ышкаш кижилернин чогу хомуданчыг-дыр.

Мөге салыкчыларынын адаар, шүшпөң, сергек, хөглүг эвес. Шаандагы мөге салыкчылары чоннун баарын кадыр каттыртып, танчылап, сампап, мөгелерни алгап-мактап тургаш кончуг эки салып турганнар. Мөгелерден хартыга дег чараш девиер мөгелернин ховары хомуданчыг. Чамдык удурланыкчызын октап алган мөгелернин аттарын адавайн баар-дыр, а ол мөгеге хомуданчыг апаар.

Кожак-хелбээ моол чонувустан 4 мөге келгеш, чонну сонуургаткан. Аяс, сен чаңгыс-даа моол мөге-биле хүрешпедиң. Моолдун Чаан мөгези-биле ачыр-дачыр тудушкан болзуңза дыка чараш, солун болур турган ийик. Көрүкчүлер ону дыка манап олурганнар. Моолдун мөгелерин аныяк Арзылаң мөге Андрей Хертек колдуу октап турду. Моолдун Чаан мөгези, Андрейнин башкызы безин тыва чонну, өөреникчизи Андрейни хүндүлөп,

дүжүп берди чоп. Ол болза кожа-хелбээ моол чонувустун кижизиг чоруун көргүзүп турары ол, өөреникчизи Андрейнин шүү-рүнге идеген турганы чадавас.

Ол хире шыырак мөгелерни октап каан дуңманга: «Шыырак мөгелерни октаан дуңманга байыр кечирип тур мен» дээш холун туткаш, кылаштап чоруй барган болзуңза, ол дээш чон сенээ өөрүп четтирер турган, а чон хомуудаан...

Ол хире делегей чергелиг ат-алдарлыг кижиги бичии кожуун, суурлар кезип хүрежиринин орнунга мөгелернин хей-адын көдүрүп, деткикчилеп чорзуңза кандыг боор?

Та чеже оолдар шүглүксеп чоруур чүве, мөгелеривис сузун базар болза, хүрештин моон ыңай сайзырап хөгжүүр берге. Моол-даа аалчы шүгеш, машинаны алгаш чоруй баарга канчап баарыл? Моон соңгаар хүрешти эртирип турар судья коллегиязы чөрлө чөптүг, шын ажылдаар болза эки. Делегейде сумонун шыырак дээн мөгелеринин бирээзи болгай сен. Тывадан дашкаар улуг маргылдааларга Тываның ам-даа алдаржыдып, хүрежип чорууруну, чүгле экинни күзедивис.

Кызыл хоорайнын бөлүк хоочуннарындан.

Кызыл кожуунунуң Каа-Хем сууру чоокку чылдарда өске кожууннарнын төптеринин деңгели-биле алып болза, чартынын, өзүлде талазы-биле дүрген темпилег хөгжүп олурар суур. Үе-шаг баксыраарга, көдээде ажылдаар ажыл чогундан база төп боорга, Кызыл хоорайже чоокшулап, оон ажылдаар чер дилеп, ажы-төлүн дыл-домакка өөредип, улаштыр эртем-билигге өөрениринге чик болзун дээш, боттары хоорайга кандыг-бир ажылга тургустунуп алып дээш, Тываның ырак-чоок-даа булуңнарындан көшкен чон бо Каа-Хем суурунда турумчуп, оон девискээринде бажыңнарын тудуп ап турарлар. Өске кожууннарнын чурттакчы чонунун саны эвээжеп турда, бо суурнун чурттакчы чонунун саны чылдан чылче көвүдөп, өске кожууннарнын деңгели-биле алып болза, хей чурттакчылыг кожуун төвүнге хамааржыр.

Чоокта чаа 4-5 чыл бурунгаар Кызылдың куш фабриказынын чанында шөл ээн чыткан чүве. Бо ээн черлерни чуртталга шөлү кылдыр чонга үлөп эгелээрге, каш-ла чыл иштинде бо черде чаа-чаа чуртталга бажыңнары туттунуп, бичии сууржугаш тургустунуп келди. Бо чаа суурнун бир кол кудумчуну Кыргыс Шулуу деп адаан. Төп кудумчуну Кыргыс Шулуу кылдыр адаанын, ында чурттап турар чурттакчылар бо чүү кижил дээрзин безин билбестер, кажан, каага кудумчу адын адаттар кылдыр ат-алдарлыг кижиги чораанын бо кудумчунун чурттакчылары билбес болур чорду. Черле бо кижинин ат-алдарын мөңгөйдип, төөгүгө арттырар дээн чүве болза, кижиги төрөөн,

Суур, ооң айтырыглары  
ҮЛЕГЕР АЛЫР КИЖИЛЕР БАР

өскен чер-чурттуг чүве болгай, ол чернин суурунда чурттап турган бажыңнын кудумчунун адап, хүндүлүг самбырадан кылза, мону та канчап утупкан даргалар ийик.

Бо дээрге кожууннун тудуг талазы-биле харысалгалыг ажылдакчыларнын четпес ажылы-дыр. Чаа черни чуртталга шөлү кылдыр үлөп тургаш, эки өөренип көөр турган. Хуваалдага чер ап турган кижилер-биле таныштырылга чугаа кылгаш, чуртталга бажыңнарын чаңгыс аай, чараш, бөдүүн кижилерге тударына таарымчалыг төлевилелдерлик бажыңнарын кылыптар улустарга хуваалда езугаар бээр турган. Амгы үеде туттунган бажыңнарын көөрге, кандыызы-даа бар, чамдыктары чүгле дөрт ханалар мунгаштааш олуруп алган, суур чуду болуп турар. Черле шаг-төөгүден бээр ындыг улус-тур бис ийин. Шүптүвүс ынчаар өөренип калган.

Эге баштай чон сууржуң амыдыралче кирип турда, дөрт ханазын мунгаштааш, дүрген-не олуруп алып, ол үеде тудуг сайыравайн турган үелер болгай, тудуг билбевистин хараазы болбайн аан, амгы бо хире сайыраңгай үеде ындыг бажыңнар мунгаштап алгаш чурттаар үе эвес-тир. Кижилер эртем-билигги, эки, чаагай оран-савага чурттаарын бодалар. Мөге алышкылар Кунгаалардан Кызыл кожууннун чурттакчылары үлегер алып болза эки-дир. Кунгаа

Начынның чаа тудуп турар бажыңнын чараш көрүштүүн көрүнер даан. Кажан доозуптарга, бо суурга база бир каас, чараш бажыңнарын бирээзи бооп төөгүгө артар.

К.Начынның бажыңнын материалын шилип алганы мен, тудугжу кижиги болгаш мактавазым аргажок. Моон мурнунда чонум билип алзын дээш бажыңнарын кандыг материалы-биле кылып алырга кедилиг болурун база «Шын» солунга бижээн кижиги мен. Начын эр хей болган. Хүнүн, каш чылдарны бодаваан, харын чүс-чүс чылдарны ажыр бодап, кашкаш салгалдар чурттап ажылаар кылдыр, төөгүгө артар тудуг материалын (тууйбу-биле) шилип алган, бажыңын тудуп турар.

Чамдык шыдал-быралыг улустарны көөрге, кончуг чараш ийи каыт бажыңнары чудуктар-биле кылгаш, даштын тууйбу-биле каастап алган боор. Мынчаар кылган бажыңнар кедилиг болур бе? Чок. Шаак мынчаар кылган бажыңнар чүгле чаңгыс кижиги назылыг, 70-80 чылдар эртерге, ыяштары ирип, девирилер кээп дүжер деп баар. Бо кижилер чүгле хүнүнде каас оран-савазыг болуксааш, кедизин бодаваан, салгалдарга аар-үүле арттырган кижилер-дир. Үези кээрге бускаш, чүгле чаа бажың тудар апаар. Мен тудуг мергежилдик кижиги болгаш чонумга аргасүмөм берип олурарым бо.

Каа-Хем суурнун үстүнде туттунган бажыңнарже онза кичээнгейни угландыраар ужурлуг. Суурнун шуут-ла сузун базып турар. Бо дээрге кожууннун архитекторунун четпес ажылы-дыр. Моон-даа соңгаар чедир туттунмаан бажыңнары чараш, көрүштүг кылдыр тудары-биле Кызыл кожууннун харысалгалыг ажылдакчылары чогуур хемчеглерни алып үези келген боор.

База катап К.Начынче эглип келин. Ол өөренип тургаш-ла, хүрежип, Кызыл кожууннун адын камгалап, оон мөгези бооп бөгүнге чедир хүрежип келген. Ол чүгле кожууннун эвес, Тыва Республиканың ат-алдарлыг мөгелеринин бирээзи, ону танывас кижиги-даа чок, харын-даа моол мөгелер безин оон хүреш үезинде сестир, таныыр апарган болгай. Бо чаа туттунган сууржугашка эге баштай бажыңнар тудуп эгелээрде, өргөн чок черге өргөн хаккан кижилернин бирээзи. Ынчангаш бо К.Начынның бажың туткаш, чурттап турар кудумчунун, ол кудумчуда чурттап турар кижилер бо кудумчуну мөге К.Начынның ады-биле адаарын дилеп турар улус бис. Чоннун бо дилээн Кызыл кожууннун чагырга чери билдиг өөренип көргөш, хемчээн алып боор дээрзинге чон мурнундан дилеп каайн.

Бир эвес бо кудумчуну К.Начынның ады-биле адааш, ооң бо

тудуп турар чараш бажыңына К.Начынның адына тураскааткан «Хүндүлөл самбыра» кылып каар болза, төөгүгө уттундурбас, балалбас исти арттырганыыс ол болур. Бистин бир бак чаңчылыгыс бар, кандыг-бир ат-алдарлыг кижилеривис ол хүнүнде чурттап чорда, кандыг-бир черлерни ооң ады-биле адаарын бодавас, кажан ол «бурганнаан» соонда, ам сактып кээр улус-тур бис ийин. Ынчан өлген кижиги билир эвес. Адаар болза, дириг чурттап чорда тыпсыр болза эки.

Бо чижекти үстүкү черлер өөренип көрзе эки боор. Тываның ат-алдарлыг огулу, Россиянын Маадыры — Сергей Шойгунун ады-биле ооң төрүттүнген чери, Чадаана хоорайда чурттап турган бажыңнын кудумчунун Сергей Шойгунун ады-биле адаанын кончуг үезинде деп бодалар мен.

Чүгле К.Начын эвес, оон дуңмазы К.Найыр база хостуг болгаш тыва хүрешке ады алгып олурар аныяк мөгелерин бирээзи. Акызы-биле демнежип бо каас, чараш бажыңны тудуп, дузалажып турар. «Демниг сааскан теве тудуп чиир», эки кызып ажылдаңар-ла мөгелер, Кунгаалар, чонунар силерни кажандаа утпас, алдар-адыңар төөгүгө артар дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчангаш Кызыл кожууннун чагырга черинден улуу-биле дилеп, мээң бо саңал-сүмемни өөренип көргөш, амыдыралга боттандыраар боор дээрзинге бүзүрөп артым.

Сарыг-оол КУУЛАР. Кызыл хоорай.



## Чогаалчы Артык Ховалыгның юбилейинге



А.Ховалыг, Т.Д.Музук.

Байыр чедиришкннери

### Манчүректің чечээн сүзүп...

Тываның алдар-сураглыг шүлүкчүзү, журналист, очулдукчу Силерниң төрүттүнген хүнүр юбилейинер-биле холбаштыр чүректің ханызындан чалбыштыг изиг байыры чедиришаан, чогаалчыкы буяныг ажил-чорудулаңарга улам-на улуг-улуг чедишкннерни, быжыг кадыкшылды күзедим. Шак мындыг ховар талантылыг кызынга чүгле чаңгыс чер-чурттууларыңар – сүт-хөлчүлөр эвес, харын бүгү Тываның улус-чону чоргаарланып, мөгөйип чоруур.

Силерниң удуртуп организастаан солунуңар база сеткүүлүңер номчукчуларыңар эң-не бедик хүндүткелин чаалап алган. «Эне сөзү» биле «Кадынны» парлап эгелеп, типографияңарны ажитканыңар дээрге, Силерниң бергелерге торулбазыңарны, организаакчы, удуртукчу салымыңарны бадыткаан. «Кадын» — Тываны даштыкыларга безин таныштырып турар езулуг-ла өг-бүлө сеткүүлү. «Эне сөзү» чүгле херээжен чон эвес, харын эр-даа улус улуг сонуургал, күзел-биле номчуп турар. Чаа авторларга орутку ажиткан.

Силерниң чогаалдарыңар онзагай дылдыг, сагыш-сеткилди доюлдуруп, хайныктырып, хей-аът

кирип турар. Манчүректің, Чечектигиниң, Хөлчүктүгүнүң торгу хевис дег чечектерин сүзүп, таалап, Сүт-Хөлге, Алашка, Акка чунуп, Хөр-Тайганы, Кызыл-Тайганы кырлап, хову-шөлдерге анай-хураган кадарып өскөн эрес киживистиң оруу улам-на узун, чогаалдары элбээ-биле бижиттинип-ле турзун деп йөрээли!

Тыва чогаалды, журналистиканы улам-на байыдып чорууруңар — биске байырлал, чоргаарал. Ынчангаш Силерни номчукчулар бедии-биле хүндүлээр, Силерге ынаныр.

Бодунарның чогаалчыкы ажилыңар-биле бистиң комитеттиң ажилыңа улуг дузаны көргүзүп, бистиң-биле эң чоок харылзаалыг ажилдап келдинер. Ол дээш улуу-биле четтирдивис. Ындыг харылзаавыс моон сонгаар-даа уламчылаар дээрзинге комитет бүзүрдүр. База катап юбилейинер-биле, Артык Хөм-Отуковна!

**Т.Б.КУУЛАР,**  
**Улуг Хуралдың Хоойлужу-дулга палатазының Эртем, өөредилге, культура, өг-бүлө болгаш аныяктар херээжиниң талазы-биле комитетиниң даргазы.**

Кызыл. 2006 чылдың май 12.

### Тыва төөгүзүнде онза черни ээлээр

Хүндүлүг  
Артык Хөм-Отуковна!

Силерниң чырык черге, алдын хүннүң адаанга чаяаттынып төрүттүнген юбилейлиг хүнүр-биле чүректің ханызындан изиг байыры чедирип тур мен.

Кым-даа кижини байырлыг хүнүнде эртен оруунче хая көрнүп, чуртумга, чонумга, дөргүл-төрелимге чүнү кылып каан кижини боор мен деп шүгдүнүп, мындыг айтырыгларны бодунга салыр болгай. Мен бодаарымга, Силер чоннуң делгем ак оруун эртип чор Силер.

Силерниң ада-иеңер, кайгамчык чараш, ак-көк Сүт-Хөлүвүс, ооң агаар-бойдузу Силерге катап таттынмас талантыны, онзагай салым-чолду хайырлаан. Ооң уламындан Тываның алдарлыг чогаалчызы, журналисти болуп, чонувуска бараан болуп чор Силер.

Тывада эң-не сураглыг, эр-даа, херээжен-даа чоннуң номчуштуг, чечен-мерген сөстүг, чоннуң сургакчызы, өңнүү, дагдыныкчылары, дузалакчылары, сүмелекчилери, болчукчулары болуп, сеткилди сергедип, хей-аът кирип чоруур «Эне сөзү» солун биле «Кадын» сеткүүл Тываның төөгүзүңге база бир онза черни ээлээр. А «Кадын» сеткүүлү чүгле Тываның, Россияның эвес, харын-даа даштыкы чурттарның номчукчулары номчуп, оон бистиң республи-

каның ажил-амыдыралының дугайында хөй-ле чүүлдерни билип ал турар.

Үстүнде айыттыңан парлага органның дыка хөй номчукчуларга болгаш бижикчилерге чогаалчыкы орутку ажиткан. Ол дээрге Силерниң организакчы талантыңарны көргүзүп турары ол деп билип чоруур бис. Кезээ мөңгедө балалбас исти арттырып чор Силер. Чогаалчыкы болгаш журналисти ажил-чорудулаңар — тыва чонга алдар болгаш чоргаарал!

Энерелдиг кадыннарның үлгери, эрге-чассыг уругларның хүндүткелдиг авазы, уран-чечен сөстүң мастери чогаалчывыска, журналистике, кол редактору-вуска курлак чедир мөгөйдивис. Төрээн Тывавыстың эң-не чараш боодал чечээн тутсуп, өөрүшкүнү илередип, байыр чедиридвис, Артык Хөм-Отуковна!

Силерден тывыңгыр, солун, ханы уткалыг чаа-чаа чогаалдарны номчукчуларыңар, бис, четтикпейн манаар бис. База катап юбилейинер-биле, ал-бодуңарга, ажит-төлүңерге, кады ажилдап турар коллективинер кижигүннеринге каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкннерни күзедим!

**Ө.Х.ОНДАР,**  
**Улуг Хуралдың Хоойлужу-дулга палатазының Сүт-Хөл кожуундан депутаты.**

Бо хүннерде Тываның ховар дээн салым-чаяанныг херээжен чогаалчыларының бирээзи, журналист, «Эне сөзү» солунуң редактору Артык Ховалыг бодунуң юбилейин демдегеп турар. Бистиң корреспондентивис коллегазы-биле журажып интервью алган. Ону силерге сонуургаттывыс.

—Артык Хөм-Отуковна, силер он ажыг шүлүк, проза номнарының автору болгай силер. Чон оларны номчуп, радиодан дыңнап турар. Чоокку үеде чогаал ажилында кандыг чаа бодалдар тыптып турарыл чугаалап көрүңерем.

аажок нарын ажил болду. Ол очулганы (судурну) парлаанының түннелинде, чон Сувурган дугайында эки билип ап, ону чер-черлерде тудуп эгелээни чогаал ажилымның үре-түннели деп бодап тур мен. Моон-даа сонгаар очулдуур судурларым бар.

—Чогаалчылар эвилели-

ажыл» деп төптүн эвилелиниң негелдезинге дүгжү бергени-биле бедик атты алган мен. Ол чүгле мээң эвес, «Эне сөзүнүң», ооң хөй санныг номчукчуларының шаңналы боор.

—«Шын» солун төрүттүнген хүнүр-биле байыр чедирип тур, Артык Хөм-Отуковна. Юбилейинерде байыр чедиришкннери хөй-ле кээп тур боор аа?

—Ийе харын. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың үнелели,

## СҮЛДЕМ БОЛГАН СҮМБЕР-УУЛА



А.Ховалыг студентилер-биле.

—Нитизи-биле чугаалаарга, чогаал ажилы 2 адырлыг, менде журналистика колдап турар. Чогаал ажилын хостуг шакта бижип турар мен. Үнген номнардан номчукчуларның чугаалап турары-биле алырга, «Шонугну» аажок сонуургаан болуп турар. А бодумнун санап турарым-биле эң нарын болган ажил — Омар Хайямның очулгазы. Чүгле номчукчу эвес, өй-өйлөп, бодум-даа бо-ла номчуй бээр номум — «Алдын херел айызалы» деп сонеттер ному. Прозадан алырга, «Билзекте хээни» улус номчаан болуп турар. Чогум Сүт-Хөл дугайында «Сүлдем болган Сүмбер-Уула» деп тоол чугаа чер-чурттуң төөгүзүңге хамаарышкан болгаш аныяктарга чагыг-сүме болуп артып каар кылдыр ши-даа кылып болур чогаал-дыр ийин. Оон аңгыда сөөлгү үеде судурлар очулдурган мен. Сувурган дугайында улуг судур очулдурдум. База

биле харылзааңар кандыгыл?

—ССРЭ дүжерже, Россияның чогаалчылары ийи чарылган. Бирээзинде, тыва чогаалчылар мөөнү-биле кирген. Өске эвилел мени төп парлагалга, радиога үнүп турар дээш чалап, кирип алган. Тывада салбырның ажилын эки билбейн тур мен.

—Чогаал ажилыңарны нитизи-биле чүү деп үнелеп көрүп болур силер?

—ТКУ-да мээң чогаалдарымны өөренип турары кандыг-даа шаңналдан артык үнелел-дир.

Алдар-ат, дужаалдан артык аас-кежик барын таныптарга, бо чүүлдер сонуурганчыг эвес алаар. Чогум чогаалчы эш-өөрүм 40 харлааш ат, 50-нээш, медаль, 60-нааш, РФ-тиң шаңналын ап турарыңа канчап өөрүвес боор. Мен чогаал-даа дээш эвес, журналистикага кириген үлүм «сөөлгү он чылдарда тодаргай кылган

күрүне баштыңының сөзү — эң бедик деңгелдиг деп көөр-дүр мен. ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары, Т.Б.Куулар, Ө.Х.Ондар, парлагалга агентилелиниң даргазы О.Б.Оюн, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак, РФ-тиң Хөй-нитти палатазының кижигүнү Н.Д.Ондар, «Чаңгыс эпиг Россиядан» М.И.Ондар дээш, өске-даа хөй чонумдан байыр чедиришкннерин алдым, оларга кичээңгейи дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

—База катап байыр чедиришаан, моон сонгаар-даа демир-үжүүңер ылгын болурун күзеп каарын чөпшээрер.

—Четтирдим. Номчукчунуң чогаал манап турарын билир мен.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ  
чугаалашкан.

Чуруктарны В.Савиных  
тырттырган.

### ТЫВА КИЖЭЭ ӨРШЭЭЛ ШАҢНАП...

Черде чурттаан амылыгны Сеткилден хайгаарап көөр. Четтинген дег Сылдыстарлыг Чеди-Хааным, өршээ, Бурган!

Бодалыңда, сеткилинде Богда шажын сүзүү сиңген Тыва кижээ өршээл шаңнап, Тынын, кежиин хайыралаан.

Чедимчени, аас-кежиин Сеткил арыын берип турар Чеди Сылдыс — Чеди Бурган Челээш чажы

Дээрни каастаан.

Ак-ла сүдүм өргүвүшаан, Авыралдаар Чеди-Хааным!

### АЛЫС БОДУМ ЧЫРГАЛ ТАНЫП...

Черни, Дээрни эргий чалгаан, Челээштелдир чайнаан Херел Ууттунмас Чырыын берип, Уругзунуп эргелетти.

Шаар Дээрден чалбышталгаш, Садырадыр аккан Оттан Айыс салгаш, арыгланым, Алыс бодум Чыргал таныыр.

Бодум бүргээн Чырык, Чылыг Бодаралдыг, энерелдиг. Чоок, ырак амылыгны Шонуп, кээргеп, эдип, эмнээр.

Кандыг буян кымга четкен? Кажан-даа ол билдинмес боор...

### АЙЫС, АРТЫШ ЧЫДЫ ТАРАП...

Черимейни Чыргал бүргеп, Чечек-биле шыва алзын! Айыс, артыш чыды тарап, Арыглалды алгытсын-на!

Алдын, мөңгүн алмазтары, Аттыккан дег чырыткылап, Аржааннары эм-дом болуп, Амылыгга буян кылзын!

Дескилешкен оожум Чыргал Делегейни куржай берзин! Кижилерниң угаанынга Хирлиг бораң артпас болзун!

Долгандыр-ла хамык Бойдус, Тоолда дег, чаарттынзын-на! Артык ХОВАЛЫГ.



**Кандыг-даа ажил-ишти тудуп кирерде, быжыг тура-сорук, шыдамыккай болгаш чүткүл күзел кижиге херек болгай. Ылап-ла ындыг туруштуг тура-соруктуң ээлери бо-дур.**

Кызыл-Даанга бирээзи агрономнап, а Чечен Сереновна барык 30 ажыг чылдарда уруглар садының эргелекчизи болуп ажилдап чоруур. Ооң удуртканы коллектив — «Хүнчүгөш» уруглар сады кожуунда ажил-агыйжы методиктиг бааза болу берген. Чечен Сереновна Монгуштуң билдиги удуртулгазының ачызында коллективтиң кижизидикчи башкылары 1-ги, 2-ги категорияның башкылары болуп турарлары хөй. Школа назы четпээн уругларның кижизидилгезинче угланган хөй-хөй рефераттары, илеткелдерни бижип чоруур. Кожуун болгаш республика чергелиг өөредилгиги семинарларга эш-өөрү-биле аргадуржулгазын харам чокка солчуп чоруур удуртукчу. Ол «Улус өөредилгезинин тергинни» деп аттың эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш хөй-хөй хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

Чечен Сереновнаның өөнүн ээзи Сергей Допчаевич база-ла алдар-аттыг, хөй-хөй шаңнал-макталдын ээзи.

1992 чылдан бээр, чуртка рынок экономиказы эгелээни-биле, колхоз-совхозтар чоорту дүжүп, арат-тараачын ажил-агыйжы тудуп шыдаарларны күрүне деткип турар үеде, шыдаар кижилер бурунгаар көрүш-биле сайзыраарының аргаларын дилеп тып, акшашалың үнмес үелерде безин чонун хандырып, берге байдалдардан уштурун аргазын тып турганнар болдур ийин. Ындыгыларын санынга Сергей Допчаевич Монгуш хамааржыр.

Барык 15 чыл бурунгаар совхозтар буурап дүжүп турар үеде

алыс боду дээди эртемниг агроном кижиге болгаш бодунуң тускай эртемниң айы-биле арат ажил-агыйжы тургузуп, күрүненен чээли-биле алганы акша-биле «ДТ-40» маркалыг трактор биле бир андазын садып алгаш, бодунуң өөренигени чер ажилын кылып, салган сорулгазын эчизинге чедир салбайн келгени бо.

Баштайгы чылдарында аажок-ла берге турган болбайн аан. Чаа тускайлайын чоруй барган арат-

зүглери чедип ап эгелээнер. 1996 чылда эң хөй дүжүттү — 1 гадан 150 центнерни алганнар. Сөөлгү-даа чылдарда көргүзүглери улуг-ла чавызаваан, эрткен чылын 130-ни алган.

Сергей Допчаевич Монгуштуң ажил-агыйжы шылгараңгай чоруун кожуун чагыргазы үнелеп көрүп, чаңгыс эвес удаа хүндүлел бижик болгаш өртектег белектер-биле шаңнаан. Көдээ ажил-агыйжы хөгжүдеринге кирип келген ачы-ха-

## Көдээниң хөөннери

дезиниңтилекчилери болганнар. Сергей Допчаевичке 2001 чылда кожуунуң 60 чыл юбилейин таварыштыр «Бай-Тайга кожуунуң хүндүлүг хамаатызы» деп бедик атты тывыскан.

Монгуштарның өг-бүлезини, мындыг чедиишкенини чедип ап турарында кижиге кайгаар онзагай чүве чок деп болбас. Картофельди чаңгыс кижиге ынча хөйүн ажаап, өстүрүп шыдавас-ла болгай. Аңаа күш чугула херек болур ужурлуг. Бо өг-бүле өйлеп-өйлеп 40 ажыг ажилчыннарны тудуп, акша-шалыңын төлөп берип турар. Ажилдаар черлер-биле хандырып турары-биле онзагай.

Чечен Сереновна болгаш Сергей Допчаевич Монгуштар боттарының 5 уругларын кижизидип өстүреринден аңгыда, төрелдериниң өскүс ажы-төлүн база бут кырынга тургузарына дузалажып чоруур буйаныг кижилер-дир. Оларның бир огу Чечен Республикага шериг албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш амы-тынындан чарлып, мадырлыгы-биле өлген-даа болза, аңаа сылданып кош-кавайн, улам быжыг туттунуп, чонунуң мурнунга төлөптиг чоруун ышкымааннар.

Бо чылын Сергей Допчаевичке «Россияның көдээ ажил-агыйжының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты тывыскан. Уруглар албан черлерин ногаа аймаа-биле хандырып турарлар. Чамдык өг-бүлелерге үрезинин берип, амыдырап-чурттаарына деткимчезин көргүзүп чоруурлар.

*Төрөөн чериниң хөрзүңүнден халбактангаш,*

*Төлөп иштиң ээлери болган силер.*

*Буян-чолдуг ажилчылар чогуп, бидип, Бурунгаар-ла хөгжүзүң!»*

*деп йөрээп каайн.*  
**Светлана САМБИЙ-ООЛ, Бай-Тайга кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.**

## ӨЛЧЕЙЛИГ КЕЖИИ — АЖЫЛ-ИШЧИЗИНДЕ



тарның хөгжүп ажилдаарына бергелер эвээш эвес таваржып турган, чадаарда дүжүттүң кидин түлүк өзүмүнүң үезинде малын сула салып, бастырып каалтар хамаатылар безин турган-на болгай. Ынчалза-даа салган сорулгазын чедип алырынга бо өг-бүлениң чон-биле сырый харылзаазы дузалааны магат. Мажалык аттыг арат-тараачын ажил-агыйжы тургузуп алган бо өг-бүле баштайгы чылдарында-на эки көргү-

вьяазы дээш 1996 чылда фермер болгаш арат-тараачын ажил-агыйжы кооперативтериниң Ассоциациязының VII Бүгү-россия съездининиң делегадынга соңгуткан. Ол-ла чылын «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйжының алдарлыг ажилдакчызы» деп бедик атты тывыскан. 2000 чылда Монгуштарның өг-бүлезини картофель ажаап алышыкынынга эң эки көргүзүглери дээш «Шылгараңгай өг-бүле» деп республика көрүл-

## ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң хүндүлүг честелеривис **Бегзи Бошкаевич САРЫГЛАР** база **Олег Доржуевич ОНДАРНЫҢ** май айда төрүттүнген хуннери. Олар Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурда чурттап чоруурлар. Ынчангаштың эргим, чоок кижилеривиске изиг байыр чедирип, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ал-боттарына быжыг кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны, узун назын назылаарын күзевышаан, бүгүдөгө чүгле экини күзээр-дир бис.

Хүндүткел-биле,

**Монгуштарның өг-бүлезинден.**

Бистиң хүндүлүг, ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Алексей Ойдунович ДАМДЫН** бо хүннерде 80 харлап турар. Бүгү чуртталгазын ол улус өөредилгезинге бараан болдурган, улус өөредилгезинин тергинни.

Хүндүлүг кырган-ачавыска дараазында одуруларны бараалгаттывыс:

*Сезен чылды чурттап эртиң, магалыг-дыр.*

*Сеңээ бистер чоргаарланып, өөрүп чор бис.*

*Сээң биске өргүп чоруур буйаның дээш,*

*Черге чедир мөгөйдивис, четтирдивис.*

*Арбын көвей ажы-төлүң бистер шупту Амыр-менди, кижик-чолдуг*

*чурттап чор бис.*

*Маңнайлыг, чагай, быжыг, сергек кадыкшыл дээш,*

*Майның чечээн Сеңээ сөңмеп сунуп ор бис, Кырган-ачай!*

**Уйнуктары, уруглары.**

## Дерзиг-Аксы 100 чылдаан

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың март 29-та № 382 доктаалы-биле **Дерзиг-Аксы суурнуң 100 чыл болган оюн демдеглер эрттирерин айыткан. Ол доктаалды суурнуң чону улуг көдүрлүшкүн-биле чүлдүгүзүнүп хүлээп алганнар.**

Сактырга 100 чыл дыка ыраккы ышкаш сагындырар, ынчалза-даа амгы үениң массалыг информациязының ачызында 100 чыл дээрге, ындыг ырак эвес-тир.

Каа-Хем кожуунуң төвү Сарыг-Септен өрү өскээрге, беш хире километр черде чурумалдыг чараш бойдустуг, дааш-шимээниг, балык-байлаңныг, өдүрек-куштуг Дерзиг-Хемниң Енисейге кирген аксында Дерзиг-Аксы деп адаар суур турар.

Бо суурга шаандан бээр-ле орус, тыва кижилер кожа-хелбээ, эп-найыралдыг, кады демнежип ажилдап, чурттап келген суур. Маңаа чурттап чораан Данил Потылицин деп кижиниң ады-биле суурну Даниловка деп база адап турган.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, сурагыг чогаалчы, күрүне ажилдакчызы Салчак Калбак-Хөрекович Токаның чогаалдарында

**Ульяна Эдер-ооловна АГЫНЫҢ** Кызылдың башкы училищезин доосканының дугайында 1999 чылдың июнь 14-те тывысканы СБ сериялыг № 0964877 дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Элегес ортумак школазының **Ай-Суу Даваевна МОНГУШКА** тывысканы Б сериялыг 152964 дугаарлыг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чадааның № 1 ортумак школазының 1997 чылда **От-Даш Көшкендеевич МОНГУШТУН** адынга тывысканы А сериялыг 2295232 дугаарлыг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.**

**РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:**

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторуң оралакчызы —

1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

**КИДИСТЕР:** нийтилел-политиктиг килдис — 1-18-10,

культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый,

үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

**Тираж 9597. Чагыг 51.**

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыг болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.

Херечиледдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.

**Ленин, 18 дыңнадып тур**

2006 чылдың май 11-ден 14-ке чедир республикага 66 кем-херек үүлгедиишкени бүрүткеттинген, ооң иштинден 27-зин изини-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 2 өлүрүшкүн, 13 кижиниң кадыгыга өжөгөргөн аар кемдээш-кини чедирген, бир күштээшкын, 4 үптээшкын, 31 оорлаашкын, орукка 3 озалондак болган. Наркотиктиг бүдүмелди хавырган 4 таварылга бүрүткеттинген.

Май 10-да Кызылга үптээш-кин болган. Бодунуң диплом ажилына кино тырттырып алып сорулгалыг келген республиканың аалчызы, Канададан келген 25 харлыг студент, Люк Дзакуес мобилдиг телефонун төлээр карта садып алыры-биле кежээ «Кызыл» аалчылар бажыңындан үнүп келген. Ол үеде даштыкы чурттуң хамаатызынче үш эр халдааш, ооң сотулуг телефонун, 8 муң рубль түңнүг акшазын былаай берген. Ыңай-бээр эртип турар кижилер үптээшкын кылып турда, ону үүлгедип турарларны соксадыр, когараан хамаатыга дузалажыр, шагдааларга медээлээр хемчеглерни албаанын даштыкы чурттуң студентизи кайгаан. Бо херекке каразыттырып турар бир кижиге туттурган, ол Тываның күрүне университетинин башкы курузунуң студентизи болган.

Май 11-де «Элегес-Аксында» орук-таңныыл албанының постузунга «ВАЗ» автомашинаны хынап көөрге, кандыг-даа документ чок 100 литр спирт холумактыг суук чүлдү сөөртүп чораан, ону хавырган.

Май 12-де «Урянхай неделя» солунуң редакциязының офисинге оорлаашкын болган. Кем-херек үүлгедикчилери сигнализация болгаш камгалакчы чогуң ажыглап алгаш, редакция бажыңының соңгаларының решеткаларын үрөп киргеш, компьютерлерни оорлаан. Дыңнадыгны алгаш, дүрген истелге кылып бөлүк редакцияга кире бергеш, кем-херек үүлгеткеннерниң саалаарының, идиктериниң истерин тырттырып алган. Истелгени дүрген, кончук кичээңгейлиг чорутканындан оор херекти ажиткан. Милиция ажилдакчылары кем-херек үүлгедииш-кининге каразыттырган 15-тен 18 харга чедир назылыг 4 оолду тудуп алган, оларның ийизи школа-интернаттың өөреникчилери болган.

Май 13-те Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайганың Ортаа-Тал деп черге автомашина озалондаа болган. «ГАЗ-53» чүкү автомашиназының кабиназынга эзирик алды кижиге олуруп алган чораан. Эр орукка машинаның кабиназының эжи ажиттына бээрге, шупту пассажирлер ушта халый берген. Оларның бирээзи черге бажын кемдеди үскенинден ол-ла черге амы-тынындан чарылган.

**ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.**

**ШЫН**  
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.  
Кызыл хоорай,  
Красноармейская, 100.